

Eisenstein, Elisabeth L.

A felnemismert forradalom*

A XV. század vége felé az írásművek sokszorosítása kezdett a másolópultról a nyomdász műhelyébe áttevődni. Ez a változás, amely forradalmasította a tudományok művelésének minden formáját, különösen fontos volt a történettudomány szempontjából. A történészek azóta is sokat köszönhetnek Gutenberg találmányának; a nyomtatás elejétől végig, a katalóguscédulák átnézésétől a korrektúraolvasásig végigkíséri munkájukat. Mivel a történészek általában szeretik a döntő fordulatokat kutatni, és mivel ez a változás saját munkafeltételeiket is átalakította, azt várnánk, hogy a nyomtatásra való áttérés a szakma egészéből legalább némi érdeklődést kivált. De ha végignézzük a történelmi szakirodalmat, ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk. Szinte jelképes, hogy Kliót mind a mai napig kéziratkeverccsel a kezében ábrázolják. Olyan keveset törődtek idáig ezzel a fontos átalakulást rejtő helyváltoztatással, hogy a történetírás műzsája kimaradt belőle. A történelem tanúsítja, hogy az emberek közötti információátadás új eszközei milyen világfordító hatással voltak a társadalomra. Példa erre az írás, majd a nyomtatás fejlődése. Amennyiben a valódi, hús-vér történészek, akik a cikkeket és a könyveket írják, egyáltalán valóban tanúsítják, hogy mi történt a múltban, akkor a nyomtatás fejlődésének a társadalomra gyakorolt hatása nem hogy világfordító, de kifejezetten jelentéktelennek tűnik. Sok olyan tanulmány, amely az utóbbi ötszáz évben lejártszódott fejlődéssel foglalkozik, meg sem említi a témát.

Azok azonban, akik legalább futólag szólnak róla, általában egyetértenek abban, hogy e találmány bevezetésének messzemenő következményei voltak. Újra meg újra helyeslőleg idézik Francis Bacon aforizmáját, amely szerint a könyvnyomtatás „világszerte megváltoztatta a dolgok színét és állapotát.”¹ Bár számos kutató osztja Bacon véleményét, csak igen kevesen próbálták meg követni tanácsát és figyeltek fel Gutenberg találmányának „hatalmas erejére, hatására és következményeire.” Sokan vizsgálták már azokat az eredményeket, amelyek a találmány bevezetését megkönnyítették. Sokan megpróbálták meghatározni, mit is „talált fel” voltaképpen Gutenberg, és leírni, hogyan használták először a mozgatható betűket, és hogyan terjedt el az újonnan feltalált könyvsajtók használata. De szinte egyetlen tanulmány sem szól arról, hogy ez milyen következményekkel járt, azután hogy a nyomdászok Európa-szerte üzni kezdték új mesterségüket. Eddig még annyi sem történt, hogy elméleti alapon világosan megfogalmazták volna, mik is voltak ezek a

* The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe. (A könyvnyomtatás, mint a változás hajtómotorja. Kommunikáció és kulturális átalakulás a kora-újkoriban Európában.) Volume I. Cambridge—London—New York—Melbourne, 1979. Cambridge University Press. 3—42.

1 A lóporral és iránytűvel együtt. Francis Bacon: Novum Organum I. és Új Atlantisz. (Ford. Csatlós János) Bp., 1954. 89.

következmények, nemhogy e (nemlétező) megfogalmazások értékét vizsgálták vagy cáfolták volna.

A könyvnyomtatás történetének és az ehhez kapcsolódó témáknak persze van egy terjedelmes és egyre bővülő szakirodalma. Bár ennek nagy részét szakmabeliek — a régi könyvekkel foglalkozó és más könyvtárosok, a nyomdászat és a könyvészet szakértői, a nyomtatás-variánsokat kutató filológusok és hasonlók — írták egymásnak, ez az irodalom azért közérdekűbb anyagot is tartalmaz. A rokon területek — például a gazdaságtörténet, az összehasonlító irodalomtudomány vagy a reneszánsz stúdiók — kutatói is jó szolgálatot tettek a téma speciális vonatkozásainak feldolgozásával. Valószínűleg a társadalomtörténet volt a legtermékenyebb. Szinte zavarba ejtő, mennyi tanulmányt találunk olyan témákban, mint például tőkebefektetések az első nyomdákba; egyes vidékek könyvkereskedelme; munkakörülmények és szociális szervezkedés a nyomdászsegédek körében; tudós-nyomdász dinasztiák és kiadói politika; cenzúra, nyomdász-privilegiumok és a szakma működésének szabályozása; a pamfletírás, a propaganda és az újságírás sajátos vonatkozásai; a hivatásos írók, a mecénatúra, az olvasóközönség csoportjai; olvasás- és irodalom-szociológia. A felsorolást a végtelenségig folytathatnánk.

Sőt több összefoglaló munka is jelent meg a közelmúltban, amelyek ezt a terjedelmes szakirodalmat összegzik. Rudolf Hirsch például áttekinti „a nyomtatás, a könyvterjesztés és az olvasás” problémáit a Gutenberg utáni első században, s teszi mindezt „a társadalom- és művelődéstörténet iránt érdeklődő nem szakmabeli olvasók” okulására éppúgy, mint a szakemberek számára. Az *Évolution de L'Humanité* (Az emberiség fejlődése) sorozatban jelent meg egy az előbbinél átfogóbb, jól felépített kötet, Febvre és Martin munkája, amely értő módon tekinti át a könyvnyomtatás első három évszázadát. Még hosszabb, ötszáz éves időszakot dolgoz fel az angol Steinberg rendkívül tömör, ismeretterjesztő jellegű műve. Mindhárom könyv sok kisebb, különböző forrásokban fellelhető tanulmány adatait foglalja össze.² S bár a szerzők időnként utalnak ezeknek az adatoknak az általánosabb történelmi tanulságaira, sohasem fejtik ki világosan, hogy mire gondolnak. Ezek az áttekintések, akárcsak a New Cambridge Modern History³ könyvnyomtatásról szóló fejezete, ritkán foglalkoznak az emberiség fejlődésének más [nem technikatörténeti] vonatkozásaival.

Steinberg szerint: „A könyvnyomtatás története a civilizáció történetének szerves része.” Sajnos ez a megállapítás, bár minden bizonnyal igaz az emberiség történetének tényleges alakulása szempontjából, nem érvényes arra, amit a civilizáció történetéről leírtak (legalábbis eddig). A nyomtatás történetével foglalkozó tanulmányok nemcsak hogy nem szerves részei más, nagyobb munkáknak, hanem a történeti irodalom többi részétől is mesterségesen el vannak

2 Hirsch és Steinberg könyveiből e kötetben is közlünk részeket, Lucien Febvre—Henri-Jean Martin: *L'Apparition du livre*. (A könyv megjelenése.) Paris, 1971. Albin Michel (előbb 1958-ban is) című alapművét egészében kellene a magyar olvasó kezébe adni.

3 A cambridgei egyetem kiadásában megjelent, hatalmas, sok kötetes, sok szerzős egyetemes újkori történelem.

szakítva és szigetelve. Elméletben ezeknek a tanulmányoknak a középpontjában egy olyan téma áll, amely sok más szakterülettel érintkezik. A gyakorlatban azonban más szakterületek kutatói csak ritkán néznek bele ezekbe a munkákba, talán mert még mindig nem nyilvánvaló, mennyire összefüggenek a történettudomány többi részével. „Az, hogy a könyvnyomtatás feltalálása és elterjedése pontosan milyen hatással is volt a nyugati civilizációra, a mai napig a téma feldolgozójának megítélésétől függ.” És ez még enyhe megfogalmazás. Mikor jellegű kutatásaikhoz lenne szükség segítségre erről a területről, tudósaink még pontatlan vagy hozzávetőleges értelmezéseket is alig találnak. A nyomtatás hatásai nem sok vitát váltottak ki eddig, nem azért, mintha a témáról vallott nézetek azonosak volna, hanem mert gyakorlatilag nem léteznek világos és rendszerezett formában kifejtett nézetek. Hiszen azok, akik látszólag egyetértenek abban, hogy lényeges változások történtek, megelégszenek ennyivel anélkül, hogy elárulnák, mik is voltak ezek a változások.

A következő két idézet talán megfelelően szemlélteti, milyen sokféle kibúvót lehet találni. Az első egy kiváló irodalomtörténész méltán híres összehasonlító irodalmi tanulmányából származik: „Annak a hatalmas és forradalmi változásnak, amelyet a könyvnyomtatás feltalálása idézett elő, a lényegét egyetlen mondatban foglalhatjuk össze: Azelőtt minden könyv kézirat volt.” A szerző a továbbiakban, némileg romantikusan és élénk fantáziával arról ír, hogyan készültek a könyvek a másolók korában. Arról nem esik több szó, hogy mi történt azután, hogy a könyvek többé már nem kéziratok voltak, s talán ez teszi érthetővé, miért állíthatja Curtius azt, hogy: „vasútjainkat ugyan korszerűsítettük, szellemi örökségünk továbbadásának rendszerét azonban nem.” Véleményem szerint irodalmi örökségünk továbbadását már több évszázaddal a gőzgép megjelenése előtt „korszerűsítettük”, de ez csak akkor vehető észre, ha valaki több időt tölt ennek a „hatalmas és forradalmi változásnak” a vizsgálatával, mint Curtius. Az a tény, hogy egy egyébként lelkiismeretes tudós úgy gondolja, hogy egy ilyen változást egyetlen mondatba lehet sűríteni, mindenesetre figyelmet érdemel. A második idézet szerzője, aki egyébként maga is jelentős név a nyomtatás szakirodalmában, és akinek szaktudása nézeteinek még nagyobb súlyt ad, kevésbé szokatlan módon közelíti meg a kérdést. „Vastag könyvre lenne szükség ahhoz, hogy — csak körvonalaiában is — felvázoljuk, milyen messzemenő következményekkel járt ez a találmány az emberi tevékenység minden szférájában”. Ez valószínűleg így is van. De semmilyen könyv, sem vékony, sem vastag nem ismertetethet vagy mutathat be olyan következményeket, amelyeket még nem írtak le és nem határoztak meg világosan. Az, hogy Douglas McMurtrie egy hatalmas megíratlan műre hivatkozik, nem ad nekünk komolyabb segítséget, mint Ernst Curtius sommás mondata. Egyik esetben sem tudunk meg többet a láthatóan jelentékeny változásokról azon túl, hogy voltak. S a kíváncsi olvasó még útbaigazítást sem kap, hogy hová forduljon további felvilágosításért.

Mivel olyan „messzemenő következményekről” van szó, amelyek az általános vélemény szerint az emberi tevékenység egyetlen szféráját sem hagyták érintetlenül, az olvasó joggal csodálkozhat, hogy miért nem fogalmazta meg ezeket még senki. „Sem a politikai, alkotmányjogi, egyháztörténeti és gazdasági események, sem a

szociológiai, filozófiai és irodalmi irányzatok nem érthetők meg teljesen, ha nem vesszük figyelembe, hogy milyen hatással volt rájuk a könyvnyomtatás.” Tudósok generációi vették már alapos vizsgálat alá ezeket az eseményeket és irányzatokat azért, hogy jobban megértsék őket. Ha a nyomtatás valamilyen módon hatott ezekre az eseményekre és irányzatokra, hogy lehet az, hogy a kutatók olyan gyakran nem veszik ezt észre, miért oly ritka még az utalás is rá, a megvitatásáról már nem is beszélve? Már csak azért is érdemes feltenni ezt a kérdést, hogy érzékeltessük, egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy milyen következményekkel járt a könyvnyomtatás. Amennyiben különböző szakterületek kutatóinak egyáltalán módjuk van arra, hogy rábukkanjanak ezekre a következményekre, általában úgy mennek el mellettük, hogy észre sem veszik őket — legalábbis jelenleg. Az, hogy ezeket a hatásokat visszavezessék az eredetükig és, ha csak vázlatosan is, bemutassák, olyan feladat, amelyről sokkal könnyebb beszélni, mint elvégezni.

Amikor McMurtrie vagy Steinberg a nyomtatásnak az emberi élet minden területére — a politikára, a gazdaságra, a filozófiára stb. — gyakorolt hatására utal, egyáltalán nem világos, hogy mire gondol. Úgy tűnik, hogy — legalábbis részben — olyan közvetett hatásokra céloznak, amelyek nem bizonyíthatóak, csak logikai úton lehet rájuk következtetni, és a nyomdatermékek olvasásával vagy a megváltozott gondolkozási szokásokkal kapcsolatosak. Az ilyen következmények valóban történelmi jelentőségűek, és valóban hatást gyakorolnak az emberi tevékenység legtöbb formájára. Igen nehéz azonban szabatosan leírni vagy akár csak pontosan definiálni őket. Más dolog leírni, hogyan változtak a könyvelőállítás módszerei a XV. század közepétől kezdve, vagy becslés alapján képet kapni a megnövekedett könyvtermés arányairól, és megint más azt tisztázni, hogyan befolyásolta a művelt elit ismeretszerzési módszereit, gondolkodásmódját és felfogását az, hogy nagyobb bőségben, illetve választékban jutottak hozzá írott anyagokhoz. Ugyanígy más dolog azt kimutatni, hogy a szabványosítást a könyvnyomtatás hozta magával, és más azt meghatározni, milyen hatással volt a szövegek egységesebb formája a jogra, a nyelvre és más szellemi termékekre. Még ma is nagyon keveset tudunk arról, hogyan befolyásolja az emberi viselkedést az, hogy könnyű a nyomdatermékekhez hozzájutni, a közvéleménykutatók és magatartáskutatók minden igyekezete, a kortársainktól kapott válaszokon alapuló bőséges adatok ellenére. (Elég egy futó pillantást vetnünk a pornográf irodalom cenzúrázásának szükségességéről folyó vitákra, hogy lássuk, milyen csekélyek ilyen tárgyú ismereteink.) Kutatási témájuknál fogva hátrányos helyzetben vannak azok a történészek, akiknek a holtakat kell szólásra bírniuk, ha rekonstruálni akarják a tudat múltbeli formáit. Az írni-olvasni tudók arányának, a tanulási folyamatoknak, magatartásformáknak és elvárásoknak egyenlőtlen fejlődéséről szóló elméleteket nem mindig lehet úgy megfogalmazni, hogy egyértelműek, világosak, könnyen ellenőrizhetőek és a hagyományos történetírásba szervesen beilleszthetőek legyenek.

Talán sohasem lehet teljesen megbirkózni azokkal a problémákkal, amelyek a kézírásról a nyomtatásra való átmenet fontosabb hatásaiból következnek, és a csak logikai úton kiokoskodható közvetett következményekből, és az olyan kiszámíthatatlan tényezőkből is, amelyek nem mérhetőek. De az ilyen problémákat

is lehetne egyértelműbben megközelíteni, ha egyéb akadályok nem tornyosulnának előttünk. A számba veendő, hosszú távon érvényesülő hatások közül sok olyan van, amely még a jelenlegi megfigyeléseket is befolyásolja, és különösen erősen hat minden hivatásos kutatóra. Így például, hogy a történész gyakorolni tudja hivatását, annak szükségszerű előfeltétele, hogy állandóan hozzá tudjon jutni nyomtatott anyagokhoz. Nehéz olyan folyamatokat megfigyelni, amelyek ennyire szerves részévé váltak saját megfigyeléseinknek. Ahhoz például, hogy fel tudjuk mérni, milyen változásokat hozott a könyvnyomtatás, képet kell kapnunk a megjelenése előtt uralkodó viszonyokról. A kéziratos kultúra viszonyait azonban csak áttételesen, a könyvnyomtatás szűrőjén keresztül vagyunk képesek látni.

Ha csak felületesen is ismerjük az antropológia eredményeit, vagy ha időnként óvodáskorú gyerekeket figyelünk meg, ez talán majd emlékeztet bennünket arra, mekkora szakadék választja el egymástól az orális és az írásos kultúrákat. Számos tanulmány megvilágította már, hogy milyen hatalmas különbség van azok között a mentalitások között, amelyek a kimondott szóra, illetve az írott szóra építve alakultak ki. És még sokkal nehezebb azt a szakadékot lemérni, amely a mi saját tapasztalatainkat választja el annak a művelt elit rétegnek a tapasztalatvilágától, amelynek tagjai kizárólag kézzel másolt szövegeket használtak. Semmi hasonlót nem ismerünk sem a saját életünkben, sem senki máséban, aki a modern nyugati világban él. A kéziratos kultúrájának körülményeit tehát mesterségesen kell rekonstruálnunk történelem könyvek és referenz művek segítségével. Ezek a művek azonban általában inkább elrejtik előlünk azt, amit keresünk, minthogy megmutatnák. A kéziratos korának tendenciáit időben túlságosan előrevetítik, a Gutenberg utániakat pedig hátrafelé hosszabbítják meg és ez *[a fejlődésben jelentkező törés elmosása]* megnehezíti, hogy el tudjuk képzelni egy a miénktől sajátosan különböző, kézi másoláson alapuló írásos kultúra létezését. Mi több, nincs általánosan használt és elfogadott szakkifejezés az írásos kommunikáció nyomtatás előtti rendszerére.

Amikor a kisiskolásokat arra kérik, hogy ujjukkal kövessék végig térképükön az első nagy tengeri utazások útvonalát, és minden gyerek kezében ugyanannak a térképnek egy pontosan ugyanolyan példánya van, mint a többieké, a gyerekek hajlamosak elfeledkezni arról, hogy a nagy utazások idején még nem voltak egységes világtérképek. Hasonló feledékenységre ösztönöznek, csak a műveltség magasabb szintjén, a kéziratok egybevetésének és a hiteles szövegkiadások összeállításának egyre finomodó technikái. Minden újabb kiadással többet tudunk meg, mint ami korábban ismert volt arról, hogy egy adott kézirat hogyan született és hogyan másolták. De pontosan ezért, távolodunk is attól, hogy el tudjuk képzelni, milyen szemmel is nézhetett egy adott kéziratot egy tudós a kéziratos korában, amikor egyetlen kézzel másolt példány állt rendelkezésére, és semmilyen biztos támpontja nem volt a mű címére, szerzőjére, a megírás helyére vagy idejére vonatkozóan. A történészeket arra tanítják, hogy különbséget tudjanak tenni a kéziratos és a nyomtatott források között, de arra nincsenek felkészítve, hogy ugyanolyan gondosan mérlegeteljék, mit is jelentettek a kéziratok akkor, amikor ennek a megkülönböztetésnek még nem volt értelme *[mivel még nem voltak*

nyomtatott szövegek], amikor még úgyszólván semmi sem készült a nyilvánosság számára, kivéve amit hangosan felolvastak a hallótávolságon belüli hallgatóságnak. Ugyanígy, minél alaposabb képzést kaptunk a modern történelemkönyvekben található adatok: események és dátumok közötti eligazodásra, annál kevésbé valószínű, hogy képesek leszünk felmérni azokat a nehézségeket, amelyekkel a kéziratosság korának tudósai kerültek szembe, akik ugyan hozzájutottak már összegyűjtött és rendezett írott feljegyzésekhez, de nem voltak még egységes kronológiáik, térképeik és hiányoztak mindazok a segédeszközök, amelyeket ma mindennap használunk.

Ha tehát egy tudós megkísérli, hogy rekonstruálja a nyomtatást megelőző viszonyokat, meglehetősen szerencsétlen helyzetbe kerül. Feltétlenül szüksége van ugyanis arra, hogy használja a nyomtatott forrásokat, de ez gátolja abban, hogy világosan el tudja képzelni azokat a viszonyokat, amikor nyomtatott források még nem léteztek. Még ha részben enyhíti is ezt a szerencsétlen helyzetet egyes tudósok érzékenysége, akik — számtalan dokumentum kézbevétele után — immár ösztönösen „részreérnek” a korra, a rekonstruálásra tett kísérletek még így is kiábrándítóan távol állnak a tökéletestől.

A kéziratosság korának kultúrája olyan változó, egyenetlen és sokarcú volt, hogy kevés az olyan tendencia, amely hosszú távon nyomkövethető benne. Az ókori Róma könyvesboltjai környékén, az alexandriai könyvtárban vagy néhány középkori kolostorban, illetve egyetemi városban létrejött feltételek lehetővé tették, hogy egy művelt elit réteg egy viszonylag fejlett „könyvkultúrát” alakíthasson ki. De minden könyvgyűjtemény állandóan ki volt téve annak veszélynek, hogy elveszítheti állományát egy részét, és minden kéziratban előbb-utóbb, az idő múlásával, a többszöri lemásolás után megkezdődött a szövegromlás. Emellett néhány, a maga nemében egyedülálló ideiglenes központ falain kívül a kéziratosság kultúrájának szövete oly vékony volt, hogy még az írástudóknak is nagy szükségük volt az ismeretek szóbeli átadására és hagyományozására. Mivel a másolóhelyeken diktálás után másoltak, és az irodalmi alkotások „publikálása” hangos felolvasással történt, még a „könyvműveltség” is alá volt vetve a kimondott szó uralmának, és így egy hibrid, félig szóbeli, félig írásos kultúra jött létre, amelynek napjainkban nem létezik pontos megfelelője. Arra a kérdésre, hogy a könyvnyomtatás előtt pontosan mit jelentett a publikálás, vagy a kódexmásolók idejében pontosan hogyan jutott el a szerző mondanivalója a közönséghez, nem lehet általánosságban válaszolni. Általában rendkívül eltérő eredményeket kapunk, a helytől és időtől függően. Különösen a nyomtatás előtti utolsó évszázadra vonatkozóan rengeteg az egymásnak ellentmondó vélemény; ebben az időben ugyanis már kapható volt papír, és az írástudó ember gyakran saját kódexmásolója lehetett.

Az ősnymtatvány- szakértők, akik a nyers, egyenetlen dokumentumanyaggal dolgoznak, hajlamosak azt bizonygatni, hogy az ősnymdászok tevékenységében semmiféle egység nem fedezhető fel. Az ősnymtatás korával kapcsolatban kétségkívül kockázatos dolog az általánosítás, és óvakodnunk kell, nehogy a modern, szabványok alapján készült kiadások hagyományát időben túl régre vetítsük vissza. Ugyanakkor attól is óvakodnunk kell, hogy a kéziratosság kultúra utolsó

százada és a Gutenberg utáni első század közötti lényeges különbségeket elmossuk. Az ősnyomtatvány-kultúra például elég homogén ahhoz, hogy sokféleségét mérni tudjuk. Becslést tudunk készíteni a könyvtermés mennyiségéről, átlagokat tudunk kiszámítani, tendenciákat megfigyelni. Az ősnyomtatványok korának teljes nyomdai terméséről is vannak például hozzávetőleges becsléseink. Azt is meg tudjuk mondani, hogy egy „átlagos” korai kiadás példányszáma kétszáz és ezer között mozgott. A kéziratosság korának utolsó ötven évéből azonban nincsenek hasonló adataink. Sőt, igazából semmiféle adatunk sincsen. Milyen volt az „átlagos kiadás példányszáma” 1400 és 1450 között? Ez szinte teljesen értelmetlen kérdés. Maga a „kiadás” kifejezés is anakronizmusnak hat, amikor kódexek másolatairól van szó.

Hogy milyen nehézségekkel jár, ha megpróbáljuk a kéziratok kor könyvtermését felbecsülni, azt szemléltetni fogom a következő fejezetben. Az ott közölt példák majd bizonyítani fogják, hogy a mennyiségi meghatározás módszere nem alkalmazható a kéziratosság korának viszonyaira. A leggyakrabban idézett példányszámokról, amelyek egy firenzei kéziratkereskedő feljegyzéseiből származnak, kiderül, hogy teljesen megbízhatatlanok. A quattrocento Firenzéje amúgy sem tipikus képviselője a többi itáliai központnak (például Bolognának), az Alpokon túli területekről nem is beszélve. De egyetlen régió sem tipikus. Nincs „tipikus” könyvkereskedő, másoló, még tipikus kézirat sincs. Ha most nem is foglalkozunk a világi könyvtermelés és -piac reménytelenül összetett problémájával, és a nyomtatást megelőző időszakból csak az egyházi emberek könyvigényeit vesszük figyelembe, a könyvelőállítás és könyvbeszerzés módjai akkor is rendkívüli változatosságot mutatnak. A különböző szerzetesrendek más-más módon gondoskodtak a könyvellátásról, a kolduló barátoknak másféle megoldásaik voltak erre, mint a kolostorban lakó szerzeteseknek. A pápák és bíborosok gyakran vették igénybe az itáliai cartolaio-k *[mai jelentése papír- és írószerkesztő — ez lenne az itáliai stacionárius]* „különbféle szolgálatait”; a papok saját prédikációgyűjteményeket szerkesztettek maguknak; a laikus rendek pedig a világi hívőket igyekeztek imádságos könyvvel és katekizmussal ellátni.

Az, hogy a könyvtermésről nincsenek átlagszámaink vagy nem ismerünk egy tipikus könyvelőállítási és -forgalmazási módot sem, komoly buktató, amikor megpróbáljuk felvázolni, milyenek voltak a viszonyok közvetlenül a nyomtatás feltalálása előtt. Ennek a fejezetnek egy korábbi változatában úgy fogalmaztam, hogy a könyvek sokszorosítása a XV. század végén költözött át a szkriptóriumokból a nyomdászok műhelyeibe. Ezt az állítást egy középkorkutató azon az alapon bírálta, hogy a könyvsokszorosítás már a XII. század folyamán kilépett a kolostor falai közül, amikor az egyetemi fakultások és a kolduló rendek könyvellátásáról világi könyvkereskedők kezdtek el gondoskodni. A XII. századi úgynevezett „könyvforradalommal” és a másolás egyetemi ellenőrzésével együtt létrejött egy „bedolgozó” rendszer is. A másolók többé nem gyűltek össze egyetlen közös teremben, hanem egy adott szöveg különböző részein dolgoztak, és a könyvkereskedőtől fizetséget kaptak minden darabért *[ívért]*. (Ez volt az úgynevezett „pecia” rendszer.) Bírálóm szerint a könyvek sokszorosítása már három évszázaddal a nyomtatás feltalálása előtt kikerült a szkriptóriumokból.

Érdeemes elgondolkodni ezen a bírálaton. Kétségtelen, hogy a XII. és a XIII. században az egyetemi városokban és más városi központokban működő világi könyvkereskedő megjelenését nem szabad figyelmen kívül hagyni. A bünei bocsánataért ingyen munkálkodó szerzetes fáradozása és a világi másoló bémunkája között jelentős az ellentét. A legújabb kutatások a hangsúlyt a bedolgozó rendszer bevezetésére teszik, és kétségbevonják azokat a hosszú időn át elfogadott feltevéseket, hogy a könyvkereskedésekhez világi szkriptóriumok csatlakoztak. A szkriptórium kifejezést tehát különösen óvatosan kell használnunk, ha a késő-középkori viszonyokról beszélünk, óvatosabban, mint e sorok írója tette ennek a fejezetnek a korábbi változatában.

Másrészt arra is vigyáznunk kell, nehogy túlságosan nagy fontosságot tulajdonítsunk azoknak a tendenciáknak, amelyek a XII. századi Párizsban, Oxfordban, Bolognában és más egyetemi városokban alakultak ki, ahol a könyveket gyorsan sokszorosították, hogy az egyetem intézményének sajátos igényeit kielégítsék. Óvatosnak kell lennünk akkor is, amikor a „pecia” rendszerét szabályzó egyetemi rendelkezéseket az egyetemi könyvkereskedők tényleges gyakorlatára próbáljuk meg alkalmazni, — nem is beszélve a nem egyetemi vásárlóközönség igényeit kiszolgáló könyvtárusokéről. Nem szabad megfélekednünk arról sem, hogy a XIII. században kialakult viszonylag világosan áttekinthető rendszer a XIV. század végére újra áttekinthetetlené válik. Tévedés lenne azt hinni, hogy ha már egyszer bevezették, akkor a „pecia” gyakorlata egészen a nyomtatás feltalálásáig fennmaradt. A rendelkezésünkre álló adatok arra utalnak, hogy már egy teljes századdal a könyvnyomtatás feltalálása előtt kihalt. Az 1350 és 1450 közötti időszakban — a vizsgálataink szempontjából döntő fontosságú száz évben — szokatlanul anarchikus viszonyok uralkodtak, és néhány, feltehetően már elavult szokást is felélesztettek. A kolostori szkriptóriumok például ekkor éltek „utolsó virágkorukat.”

A XII. századi úgynevezett „könyv-forradalom” nem szüntette meg teljesen az opus dei részeként értelmezett másolás hagyományát. Németalföldön a Gerhard Groote által alapított rendek [*Fratres Vitae Communis*] rendkívüli módon fellendítették. „Soha egyetlen szerzetesi közösség nem összpontosította annyira energiáit a könyvmásolásra, mint a Groote-barátok. Ez az újjáéledés nemcsak azokra a vidékekre korlátozódott, ahol a devotio moderna virágzott. Máshol is új erőre kapott Cassiodorus öröksége.⁴ Jean Gerson XV. század eleji értekezése, az Írnokok dicsérete [*De laude scriptorum*] válasz volt a karthauziak és celesztinusok aggályaira, vajon engedélyezhető-e a könyvmásolás ünnepnapokon.

Azt, hogy a kolostori szkriptóriumok egészen a könyvnyomtatás kezdetéig, sőt még azután is működtek, érdekesen bizonyítja az a rendhagyó értekezés, amely sokat átvett Gersontól, és amelyet gyakran emlegetnek az ősnymodászatról szóló könyvek mint kuriózumot; Johannes Trithemius *De laude scriptorum*-áról van szó. Ebben az értekezésben a sponheimi apát nemcsak buzdította szerzeteseit a

⁴ Magnus Aurelius Cassiodorus (468 k.—562?) nem politikusként, hanem 538 után visszavonult tudósként, illetve másolóként, antik szerzőket másoló közösség létrehozójaként érdemelte ki azt, hogy az ő „öröksége”-ként említsék a könyvmásolást.

könyvmásolásra, hanem egy régi toposzt is továbbfejlesztett azzal, hogy elmagyarázta, miért „nem szabad a szerzeteseknek abbahagyniuk a másolást csak azért, mert feltalálták a könyvnyomtatást.” Egyéb érvek között (a másolás hasznos, mert a dologtalan kezeket munkára fogja, szorgalomra, jámborságra, írástudásra, a Szentírás ismeretére sarkall, stb.) Trithemius némiképp logikátlanul szembeállította a pergamenre írott szót, amely akár ezer évig is fennmarad, a papírra nyomtatott írással, amely rövid idő alatt elenyészik. Azt nem említette, hogy időnként a másolók is használtak papírt (vagy vakart pergament), és hogy ezzel szemben létezett egy speciális bőrre történő nyomtatásfajta. Az apát mint hebraista, keresztény tudós és Gerson olvasója nyilván jól ismerte azt a toposzt, amely először állította egymással szembe a tartós pergament és a romlandó papiruszt. Érvei azt mutatják, mennyire fontos volt neki egy olyanfajta manuális munka életben tartása, amely láthatólag különösen jól illett a szerzetesi életmódhoz. Nyitott kérdés marad, hogy — mint lelkes bibliofil és mint aki jól ismerte az ókori figyelmeztetéseket — vajon őszintén aggódott-e a papír egyre terjedő használata miatt. Alkotói tevékenysége azonban világosan mutatja, hogy mint szerző nem a kézi másolás mellett döntött a nyomtatással szemben. A *De laude scriptorum*-ot azonnal kinyomtatattatta csakúgy, mint komolyabb műveit. Sőt olyan gyakran vette igénybe az egyik Mainzi nyomdát, hogy azt „szinte a Sponheimi Apát Nyomdájának lehetne nevezni.”

Még mielőtt a sponheimi apát átlátogatott volna a szkriptóriumból a nyomdászmuhelybe, a kölni Szent Barbara kolostor karthauzi szerzetesei már többször is a helyi nyomdászokhoz fordultak, annak a törekvésüknek szélesebb körre való kiterjesztése érdekében, hogy e szerzetesrend tagjai, akiket kötött a hallgatási fogadalom, a „kezükkel prédikálhassanak”. Amint azt több beszámoló is megjegyzi, ez nemcsak Kölnben történt meg, és nemcsak a karthauziak körében. Különbőféle megreformált bencés rendek is sűrűn foglalkoztatták a helyi nyomdászokat, néhány helyen pedig a szerzetesek és az apácák maguk is működtettek kolostori nyomdát. E könyv más részében esik majd szó arról, milyen jelentősége lehet annak, hogy a megszentelt falak közé behatolt egy tőkés vállalkozás. A kolostori másolást és nyomdászatot csupán azért említjük itt is, hogy éreztesük, mit veszíthetünk azzal, ha a világi könyvkereskedő XII. századi térnyerésének túlzott jelentőséget tulajdonítunk. A „szkriptóriumból a nyomdába” formulát elvetni majdnem annyira nem bölcs dolog, mint általános érvényűen alkalmazni.

Ezek a megjegyzések talán érzékeltetik, hogy a könyvkészítés új rendszerével [*a nyomdászattal*] kapcsolatban könnyebb általánosítani, mint a régire [*a másolásra*] vonatkozóan, s különösen igaz ez az 1350 és 1450 közötti időszakra. Az egységes külalak és az összehangoltság olyan mindennaposá vált a könyvnyomtatás feltalálása óta, hogy újra meg újra emlékeztetni kell magunkat arra, hogy a kódexmásolók idejében még egyik sem létezett. Az, akit arra szoktattak, hogy a jelenségeket bizonyos távolságból szemlélje, hajlamos lehet a rövidlátásra olyan jelenségekkel szemben, amelyek úgyszólván a szeme előtt vannak. Marshall McLuhan nyomatékosan felhívta a figyelmet, hogy a tudósok többsége

nyilvánvalóan vak azokkal a hatásokkal szemben, amelyeket az a közeg fejt ki, amelyet minden nap látnak, és részletesen tárgyalta ezt a problémát. Elmélete szerint tudatalatti hatást gyakorol az emberekre, hogy teljesen egyforma, szabványos nyomtatott (lineáris) sorokat követünk szemünkkel újra meg újra.⁵ A rendszeres könyvolvasók szubjektíve annyira függenek ezektől a hatásoktól, hogy már felismerni sem képesek, nem-létezőnek tekintik. A The Gutenberg Galaxy (A Gutenberg-galaxis) bizarr tipográfiai formáját feltételezhetően azzal a céllal tervezték, hogy közömbösítse ezt a függést, és hogy kizökkentse az olvasót a megszokott szellemi kerékvágásból. McLuhan önnön tisztánlátását és azt a képességét, hogy a nyomtatott szöveg szinte hipnotikus erejének ellen tud állni az új audio-vizuális és elektronikus információ-hordozók térhódításának tulajdonítja. Véleménye szerint az új kommunikációs eszközök azzal, hogy másképpen hatnak érzékszerveinkre és másképp szabályozzák érzékelésünket, kezdik megtörni a könyvek varázsát, amelyek az elmúlt ötszáz évben fogságukban tartották a nyugati társadalom írástudóit.

Érdekes, hogy a szerző, bár ebben a hagyományostól eltérő formában találja elméletét, egyúttal gyengíti is azzal, hogy bizonyításért gyakran fordul a hagyományos szakirodalomhoz, még akkor is, ha ez az irodalom csak a XIX. századi irodalom konvencionális témáit ismétli. A Gutenberg-galaxis kaotikus formája valószínűleg kevesebbet köszönhet az új információ-hordozóknak, mint annak a már régen ismert jelenségnek, hogy mikor valaki széleskörű olvasással gyűjti anyagát, ennek rendezése és megszerkesztése igen nagy problémát jelent, s ezt a szerző a jelen esetben egy régi taktikával kerüli meg: ollóhoz és ragasztóhoz nyúl. Amikor kifejti azt a véleményét, hogy a könyvnyomtatás elavulófélben van, és hogy egy „elektronikus kor” túlhaladottá tette az „írás-olvasás eddigi technikáját”, akkor McLuhan maga az, aki nem veszi észre (legalábbis véleményem szerint), hogy mi történik a szeme és az olvasói szeme előtt.

Talán nem szükséges, hogy alapos média-elemzést végezzünk ahhoz, hogy meg tudjuk magyarázni, mi az oka annak, hogy ilyen általános a rövidlátás a nyomtatás hatása kérdésében. Gutenberg kora óta a nyomtatványok teljesen megszokottá váltak. Már több mint száz éve nem hatnak az újdonság erejével, és annál kevesebb figyelmet keltenek, minél gyakrabban találkozunk velük. Bár ma már magától értetődőnek vesszük a naptárak, térképek, menetrendek, szótárak, katalógusok, tankönyvek és újságok létezését (sőt akik a mindig újabb dolgokat reklámozzák, már feleslegesnek is tartják ezeket a divatjamúlt dolgokat), ma is ugyanolyan nagy hatást gyakorolnak mindennapi életünkre, mint korábban. Minél több nyomdatermék van, és minél gyakrabban használjuk, annál mélyebb és szélesebb körű a hatásuk. A nyomtatás még mindig nélkülözhetetlen, még a legkorszerűbb technológiák átadásához is. A nyomtatás áll napjaink információ-robbanásának, illetve a modern művészet egy jelentős részének háttérében. Sok olyasmiről felelős, legalábbis véleményem szerint, amit sajátosan 20. századi kulturális jelenségnek hiszünk. Azonban, ismétlem, minél több a nyomtatvány, annál kevésbé vagyunk hajlamosak

⁵ MacLuhan szerint ezzel a linearitás bűvöletébe kerülünk, és csak lineáris fejlődést és egyenes vonalú mozgást tudunk mindenben elképzelni.

vagyunk észrevenni a nyomtatást az újabb, szokatlanabb információhordozók mellett. Ezért aztán a televízió hatásán töprengő cikkek biztosan nagyobb piacra találnak, mint a nyomtatás hatását mérlegelő feltevések. Mivel ez utóbbi hatásai egyre kevésbé észrevehetőek, azokról a közvetett hatásokról, amelyek napjainkban éppen fokozódnak és erősödnek, paradox módon azt hisszük, hogy gyengülnek.

A nyomdatermékek régóta tartó, állandó jelenléte életünkben azonban még mindig nem magyarázza meg teljesen az általános rövidlátást. Az ősnymotatványok kora jóval azelőtt végetért, hogy Bacon, Campanella, Galilei vagy Kepler megszületett volna. Mégsem tartotta egyikőjük sem természetesnek a könyvnyomtatást, éppen ellenkezőleg, mindegyikük szót ejtett nagy jelentőségéről. Persze, mai mértékkel mérve a XVII. század elején viszonylag kevés volt még a nyomtatott anyag. Akkori mértékkel mérve viszont akkora volt a bőség, hogy a kortársak a piac túltelítettségéről beszéltek, amelyet Sir Thomas Browne szerint „csak azért szerettek, hogy megzavarja és félrevezesse a deákok gyöngébb ítéletét és fönntartsa a Nyomdászok Iparát és Mesterségét.” Mivel a nyomtatott szöveg elmélyült tanulmányozása már a XVII. századi művelt körökben megszokott napi rutinná vált, de a nyomtatásról még mindig mint rendkívüli találmányról emlékeztek meg, az a jelenlegi tendencia, hogy szinte tudomást sem veszünk róla, további magyarázatot igényel.

Még néhány kiegészítő részletkérdésen is érdemes elgondolkodni. A XVII. században sok tudós és értelmiségi még jóval közvetlenebb kapcsolatban volt a nyomdászmuhelyekkel és a nyomdászokkal, mint azóta, hogy a nyomdászat nagyiparrá válása új munkamegosztáshoz vezetett. A felvilágosodás végéig a kétkezi nyomdászok és az „úri” kiadók útjai még nem váltak el egymástól. A XVII. század eleji természetbölcselek, mint például Kepler, aki maga is órákat töltött a nyomdában és aprólékosan ellenőrizte egy-egy tudományos munkája kinyomtatását, bizonyára érzékenyebbek voltak a nyomdatechnikában rejlő lehetőségekre, mint mai csillagász kortársaink, akik elküldik közleményeiket a szaklapok szerkesztőinek, és várják, hogy miután a szaklektorok jóváhagyták, írásuk rövidesen megjelenjen. Azt még tisztázni kellene, hogyan hat a tudósokra a nyomdától való eltávolodás, mert eddig még nem foglalkoztak vele. Lehetséges, hogy hozzájárult annak a megvetésnek az erősödéséhez, amelyet az elméleti tudományok művelői éreznek a technika és az alkalmazott tudományok iránt?

A nyomdászat nagyiparivá válása és az újfajta szellemi munkamegosztás tárgyalása mellett a cenzúra és az ideológia problémáival is teljesebbé kell még tennünk a képet. Az újkor kezdetén gyakran csak a cenzorok kijátszásával és különféle illegális tevékenységek útján lehetett könyvkiadási lehetőséghez jutni. Az az író, akinek ki kellett csempésznie a kéziratát külföldre, hogy ottani nyomda jelentesse meg, vagy titkos nyomdát kellett felállítania hazájában, bizonyára nem vette olyan magától értetődőnek a nyomdászok szolgálatait, mint a legtöbb mai tudós (legalábbis Nyugat-Európában). Ez különösen igaz volt Campanellára, Galileire és Keplerre, és később azokra a filozófusokra, akik katolikus uralom alatt éltek. A nyomtatás hatalma előtti tisztelgés jobban összeegyeztethető volt a hazafias témákkal a protestáns államokban; mert a nyomtatás korszakalkotó szerepe

hangoztatásának pápaellenes és Róma-ellenes mellézköngéi is voltak. A témát e formájában Itália-ellenes német humanisták dolgozták ki, lutheránusok és más protestánsok csatlakoztak hozzájuk, majd a hugenották, puritánok, szabadgondolkodók és a felvilágosodás filozófusai vitték tovább, hogy végül olyan whig-párti [liberális], illetve antiklerikális történészek írásaiban, mint például Macaulay vagy Michelet, jusson el tetőpontjára. Ezután azonban a haladás apostolainak figyelme a puskaporról és a könyvnyomtatásról először a gőzgép, majd a dinamó felé terelődött. A XIX. század végére a kézisajtó maga is múzeumi tárggyá kezdett válni, s ez is egyik magyarázata lehet annak, hogy a nyomtatás miért nem számít olyan kiemelkedő találmánynak a mi szemünkben, mint Francis Bacon vagy Condorcet számára volt.

Az utóbbi idők technikai fejlődésének önmagát felgyorsító hatása is közrejátszott abban, hogy e XV. századi találmányt műtárggyá minősítsük, amely leginkább csak a ritka könyvekkel kereskedők érdeklődésére tarthat számot, a modern idők megfigyelőjéire azonban nem. Jellegzetes tünete ennek a felfogásnak, hogy az ősnymtatványok is bekerültek a múzeumi tárlókba a kézzel írt könyvek mellé, mint értékes ritka tárgyak, s olyan féltő gonddal őrizzük őket, mint egy kődbevesző, rég letűnt kor maradványait. Az, hogy az újítások ma gyors egymásutánban követik egymást, és az a reneszánszból ránkmaradt szokás, hogy a könyvnyomtatást együtt emlegetjük más, a klasszikus ókor utáni találmányokkal, együttesen járult hozzá, hogy a nyomtatás kikerüljön a figyelem középpontjából. Minél gyorsabban szaporodnak az új találmányok, a régiek annál inkább háttérbe szorulnak. Hasonló eredményre vezetett az úgynevezett modern tudomány-ipar terjeszkedése is; az új idők tudósai majdnem olyan gyors ütemben tárják fel a régi idők találmányait, mint ahogy a modern technika termeli az újakat. A nyomtatás már csak egy tétel a sok között a lassanként túlszűföldő leltárban, s így egyre kevésbé emelkedik már ki a többi közül.

Ebből a szempontból majdnem teljes fordulatot tett a világ azóta, hogy a nyomtatást először vették fel az ókor utáni újdonságok hosszú listájára. Ezt a listát már Gutenberg előtt összeállította egy pápai könyvtáros, aki talán huszonkét tételt sorolt fel (köztük a kengyelt, az óraszerkezetet, az iránytűt és a puskaport), hogy példákkal világítsa meg, mi a nem-latin szavak használatának egyik lehetséges oka. A XVI. század folyamán a tiszta latinság megromlása miatti filológiai aggodalom a technikai haladás ünneplésébe csapott át. Az írott szöveg hatását fokozták a képek. Egy gyakran kiadott, modern találmányokat és felfedezéseket magasztaló rézmetszet-sorozat, a *Nova Reperta*, amelyet Vasari tanítványának, Stradanus-nak (Jan van der Straet) rajzai alapján az 1580-as években Galleus antwerpeni cége metszett és adott ki, több ízben is, bizonyosan legalább annyira hozzájárult, mint bármely írott értekezés, hogy a találmányok témáját mai, jól ismert formájában megőrökítse. Miután az érdeklődés előterében már nem a szavak tanulmányozása [a filológiai szempont] állt, hanem a dolgok feltalálása került a figyelem központjába, a listát újraírták, és nem mind voltak már annyira jelentősek a rajta szereplő találmányok. A könyvnyomtatást, a puskaport és az iránytűt több különböző listán is kiemelték különösen jelentőségük miatt. Abban az időben, amikor Francis Bacon arról írt,

hogy szükség van az emberi találmányok és felfedezések „hatalmas erejének, hatásának és következményeinek” számbavételére, még nyugodtan feltételezhettem, hogy a „legkiemelkedőbbek” száma nem több háromnál.⁶ Ma már szó sem lehet erről. Bár azok, akik ma a kiemelt hírekről írnak az újságokban, tudják rangsorolni a szenzációs eseményeket azzal, hogy változtatják az egyes címek betűnagyságát, a huszadik századi történészek azonban láthatóan elfelejtették annak a titkát, hogyan tegyenek különbséget lényeges és lényegtelen között. Találmánylistánk újra rendetlen és zűrzavaros lett. Tekintve azt az furcsán összeválogatott, össze nem illő társaságot, amelybe mára Gutenberg találmánya került, (az egyik magyarázatban a biztosítási szerződés és a kohászat új eredményei, egy másikban az óraszerkezet és az egyetem között találtam meg, egy harmadikban pedig a kettős könyvvitel és a szemüveg között), eltűnődhetünk azon, hol is a helye igazából.

Vajon odatartozik, ahol a leggyakrabban szoktuk megtalálni, a középkor-végi technikai fejlődés folyamatába? Több szempontból is helyénvalónak tűnik, hogy a kézisajtót más, gépi erővel működtetett precíziós szerkezetekkel társítsuk, és abba a folyamatba helyezzük bele, ahová a fémmegmunkálás és a textilipar fejlődése, valamint az olajalapú színezőanyagokkal és tustintával végzett kísérletek is tartoznak. Könyvtárosok és könyvgyűjtők azonban éppúgy helyénvalónak érzik, hogy a nyomtatást egy másik folyamatba is beleillesszük, a könyvtörténet folyamatába. Ebben az esetben egy olyan, hosszú folyamat újabb állomásának tekinthető, melynek kezdetei legalább az ókorba, a rabszolga-másolók idejéig és a könyvtekercsről a kódexformára való áttérésig nyúlnak vissza. Ebben az összefüggésben nem a késő-középkori fémművesség, hanem a XII. századi könyvforradalom lesz a legjelentősebb előzménye. Amint látható, ez a beállítás egy fokozatos, evolúciós szemléletnek kedvez. Hiszen miután a kéziratos könyvkiadást új alapokon szervezték meg és a papírgyártás olyan szintre jutott, hogy ki tudta elégíteni a kereskedelem egyre növekvő igényeit, a nyomdász és új gépei számára már alig maradt újítani való.

A gazdaságtörténészek megint más összefüggésbe helyezik a nyomtatást. Ők sokkal inkább hajlanak arra, mint a könyvtárosok, hogy a stacionárius utódát újítónak tüntessék fel. Az első nyomdászokat városi vállalkozóknak tekintik, akik a kézi termékeket géppel váltották fel, akiknek alapvető fontosságú volt, hogy tekintélyes befektetéseik megtérüljenek és pénzbeli támogatást szerezzenek, akik a korai tömegtermelés úttörői voltak, és akik kiterjesztették a kereskedelmi kapcsolatokat a késő-középkori céhek és városok határain túlra, akik a gyakorlatban is megismerték a bér munkával járó problémákat, az első sztrájkokat is beleértve, és akik a nyereségre törekvő versenytárs cégekkel állandó konkurrenciá-harcban álltak. A gazdaságtörténészek szemében tehát az első nyomdászoknak sokkal több közük volt a többi korai tőkés vállalkozóhoz, mint egy korábbi időszak kódexkereskedőjéhez.

Ha az első nyomdászokat úgy mutatjuk be, mint korai tőkéseket, lehetővé válik, hogy újítóknak tekintsük őket. Ez a szemlélet ugyanakkor kényelmetlenül közel

⁶ A lőpor, az iránytű és a könyvnyomtatás. Francis Bacon: *Novum Organum I. és Új Atlantisz.* (Ford. Csatlós János) Bp., 1954. 89.

viszi őket a nyárspolgárokhoz, és más téves következtetésekre is ösztönöz, melyek a „gazdasági ember” magatartásából következnek. Ez azt jelenti, hogy szem elől tévesztjük, milyen sok egyéb funkciót is betöltött a nyomdász a kor művészeti és tudományos életében, a korabeli művelődésben és irodalomban. „A nyomtatás gépekkel kapcsolatos technikus mesterség volt — írja Edgar Zinsel —, és a kiadók — egyébként maguk is klasszikus műveltségű tudósok — nem az irodalmi babérok osztogatói, hanem üzletemberek voltak.” Sokkal pontosabb lenne úgy jellemezni sok kiadót mint üzletembert és az irodalmi babérok osztogatóját, akik írókat nemcsak azzal segítették, hogy a mecénatúra hagyományos formáit nyújtották nekik, hanem azzal is, hogy a sajtóügynökök és kulturális impresszáriók új típusú funkcióját is ellátták. „Hogy ismertté tegyük e szerző nevét és hasznára legyünk a világnak” — így fogalmazta meg Tartaglia velencei kiadója azokat az indítékokat, melyek az autodidakta műszerész-mérnök hátrahagyott Euklidész fordításainak kinyomtatására ösztönözték. Kétségtelenül pénzt is akart keresni a vállalkozással amellet, hogy Tartagliának is igyekezett egy kis hírnevet szerezni. A lényeg az, hogy a profitszerzés indítéka más, önző és altruista, sőt olykor igeihirdető, térítő szándékokkal keveredett. A nyomdászt meglelégedéssel tölthette el, hogy az emberiséget szolgálja miközben a szerzők hírnevét is öregbíti, és maga is pénzhez jut. Az indítékoknak ez a sajátos keveréke szerepet játszott az első nyomdák gyors elterjedésében is. Többféle érdeket szolgáltak, és nem kizárólag olyanokat, amelyek beillettek a „gazdasági ember” célkitűzéseibe.

Az ősnymdászoknak mint az új gyártási és eladási módszerek úttörőinek bizonyos mértékig közös vonásai voltak más városi vállalkozókkal, de mint a reklámozás és a hirdetés, az agitáció és a propaganda, a lexikográfia és a bibliográfia úttörői már teljesen külön osztályba tartoznak. Üzleteik különböztek a korábbi kéziratkereskedők és világi könyvveresek boltjaitól, hiszen újfajta gépeik voltak és képzett szakmunkások dolgoztak rajtuk. Ugyanakkor ezek a műhelyek a kortárs manufaktúra-tulajdonosokétól is különböztek, mert tudósok, művészek, irodalmárok gyülekezőhelyei voltak, külföldről érkezett fordítók, emigránsok és menekültek menedékhelyei, a magasfokú műveltség és tudás intézményei és mindenféle kulturális és intellektuális változás gyújtópontjai voltak.

Ezek a megjegyzések talán érzékeltetik, hogy az Európa városi központjaiban létesített nyomdász-műhelyek olyan téma, amelyre szintén érvényes Francis Yates megállapítása egy másik témáról, hogy mindenki témája, azaz senkié. E sokarcú téma különböző vonatkozásait különféle szakterületek kutatói vizsgálják, akik *[szakmájukból eredően]* nem egyformán gondolkodnak, s a témának is alig van olyan közös vonatkozása, amely mindegyiküket érdekelné. Bár a könyvszorosítás és -terjesztés problémái a gazdaság- és társadalomtörténészek területére tartoznak, a fogyasztást *[olvasást]* érintő kérdésekkel mégis inkább az irodalomtörténészek és a médiakutatók foglalkoznak. Bár a könyv története általában a könyvtári stúdiumok része, magát a nyomtatást mégis a technikatörténetbe sorolják, míg a tipografizálást, a betű- és címlaptervezést az iparművészeti iskolák tananyagában egyik melléktantárgynak tekintik. Mivel ez a téma részekre van felosztva, a részek még tovább vannak darabolva, és az egészet több tudományterület között osztották szét,

nem csoda, hogy csak elvétve akad, aki fogalmat tud alkotni a nyomtatás egészének jelentőségéről. Még a társadalomtörténészek többirányú kutatásai sem vezettek egy az ősnymondász új szakmai kultúrájával foglalkozó átfogó tanulmány megírásához, vagy a nyomdász sok szerepének mindenre kiterjedő értékeléséhez.

Így a szellemi munka erőteljes elaprózottsága, specializálódása is (ami talán elkerülhetetlen velejárója a „tudomány-ipar” terjeszkedésének) csökkenti azok számát, akik szeretnék követni Bacon tanácsát. Ha a könyvnyomtatást csak röviden tárgyalják a nyugati technika fejlődésének vagy a korai kapitalizmusnak szentelt vastkos kötetek, máshol viszont még ennyit sem foglalkoznak vele. A nyugati filozófia, vallás és tudomány, a politikai és közgazdasági gondolkodás, a történetírás, az irodalom és a képzőművészet történetéről írott számtalan alapvető mű hallgat a témáról. Az eszme- és művelődéstörténészek e téren mutatkozó mulasztását nemcsak a napjainkra kialakult specializáció teszi érthetővé, hanem az is, hogy tovább él egy igen tiszteletreméltó bölcsész-hagyomány; az anyagi és technikai jellegű témákban való, büszkén vállalt tudatlanság. Pedig ez az érdeklődéshiány levon a szellemtörténet mint tudományág értékéből. Ha az eszméket elszakítjuk attól a közegetől, amely hordozza és közvetíti őket, akkor el lesznek vágva azoktól a történelmi körülményektől is, amelyek formálták őket, és így nehéz lesz megismerni azt a változó környezetet, amelynek részei, és amelynek összefüggésében kell vizsgálnunk őket. Ez a megállapítás nemcsak a legtöbb nyugati filozófia- és irodalomtörténetre érvényes, hanem igaz a legtöbb olyan műre is, amely a történetírás vagy a természettudományok történetét dolgozza fel.

A kézi másolásról a nyomtatásra való átmenet hatott az adatrögzítés és -nyilvántartás módjára és az információáramlásra. Nincs lehetőség arra, hogy mindenki részletesen tanulmányozza a múlt minden egyes vonatkozását, és az eszmetörténészek jól teszik, ha az olyan találmányokat, mint például a kengyel és a malom, más szakterületek kutatóira hagyják. De ha megkerüljük Gutenberg találmányát, ez egyet jelent azzal, hogy elszalasztjuk azt a lehetőséget, hogy megértsük az újkor szellemiségét formáló legfontosabb erőket. Eredményesebben lehetne megoldani azt a problémát is, hogy hogyan teremtsünk kapcsolatot az eszmetörténet és a történettudomány többi része között, ha több figyelmet szentelnénk a nyomtatás hatásának. Azok a kísérletek, amelyek megpróbálják az eszméket a társadalmi harccal (osztályharc) kapcsolatba hozni, összekötni a marxista „felépítményt” konkrét termelési módokkal, vagy egyfajta „tudás-szociológiát” igyekeznek kidolgozni, csak erőltetett és félresikerült megoldásokhoz vezethetnek, ha figyelmen kívül hagyják a kommunikációs forradalmat. A szellemről és társadalomról, a mentalitásról és az anyagi viszonyokról alkotott mai elméletek nagy része kiforratlan és rendkívül elvont. Mielőtt általános elméleteket gyártanánk ezekről a kérdésekről, nem kellene-e mérlegelni azt is, hogy a könyvműveltség jellegzetes formái hogyan kapcsolódnak konkrétan a könyvelőállítás és -terjesztés egyes jellegzetes módjaihoz?

A könyvnyomtatást természetesen nemcsak téma szerint lehet besorolni a kutatás folyamataiba, mint az újítás egy sajátos fajtáját, mely a technikatörténészek, bibliográfusok és a határterületek kutatóinak van fenntartva. Időrend szerint is

besorolható, és ekkor beleesik a XV. századdal foglalkozó történészek általános kutatási területébe. Rendszerint a Konstantinápoly elestéhez kapcsolódó kronológiai táblázatokban szerepel, mint kortárs tartozék, és az általános összefoglalókban és a tankönyvekben is az ennek megfelelő fejezetcím alatt említik meg. A figyelmes diákok fejében valahol a Fekete Halál (a nagy pestisjárványok) és Amerika felfedezése között helyezkedik el, a világtörténelem évezredes eseményei között viszonylag jelentéktelen helyen. A legtöbb hivatásos történész, aki rendszerint egy-egy korszakra szakosodott, általában még kevésbé hajlamos csak egy kicsit is elidőzni a könyvnyomtatás kezdeteinél, mint a *bevezetés a történettudományba*-szerű művek olvasói. Valószínű, hogy a legtöbb ókortörténésznek és sok középkor-kutatónak teljesen elkerüli a figyelmét ez a téma. Nem ébreszt túl nagy érdeklődést azokban a tudósokban sem, akik a könyvnyomtatás elterjedését követő korszakokkal foglalkoznak. A kézírásról a nyomtatásra való átmenet történelmi jelentőségének és általánosabb értelemben vett társadalmi hatásainak kifejtése a reneszánsz néven ismert problematikus korszak (vagy inkább kulturális irányzat ?) kutatóira hárul.

A reneszánsz stúdiumok határai azonban úgy vannak meghúzva, hogy e terület nem tudja befogadni a nyomtatásból következő összes eredményeket. Időbeli korlátai túl szűkek, és figyelmének középpontjában annyira csak Itália áll, hogy nem képes a témát fontosságának megfelelően feldolgozni. A XVI. század elején Gutenberg újító lángelméjének dicsérete olyan németektől származott, akik így próbáltak szembeszegülni az olasz művelt elitnek azzal a már régebbi keletű törekvésével, hogy kulturális fölényüket mindenkivel elismertessék. Amennyiben a reneszánsz-kutatók ismét az olasz kultúrfölénynek akarnak érvényt szerezni, valószínűbb, hogy a korán kibontakozó humanizmus lesz az, ami vizsgálataikban a legnagyobb hangsúlyt kapja, nem pedig a később felfedezett és elterjedt könyvnyomtatás. Ráadásul az ősnymondászat termékei a kódexmásolói munka lemaradásait pótolták, s így a nyomtatás első százada olyan könyvkultúrát hozott létre, amely nem sokban különbözött a kéziratosság korától. Minél apróbb részletekbe menően vizsgálja valaki az ősnymondatványok korát, valószínűleg annál kevésbé fogja jelentősnek érezni változásokat. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan alakította át ez az átmenet a kultúra átörökítésének és közvetítésének egész folyamatát, térben és időben szélesebb kitekintésre van szükség, mint a reneszánszkutatók körében általában szokásos. Azoknak a tudósoknak, akik egy olyan folyamat nyomkövetésére vállalkoztak, amely egyetlen vidéken bontakozott ki a trecentótól a cinquecentóig terjedő időszakban, nincs igazán okuk arra, hogy fontosnak tüntessék fel a kódexmásoló és a nyomdász közötti különbséget. Sőt ellenkezőleg, rendszerint éppen az egység és a folytonosság az, ami Petrarca kulturális mozgalmából a legmélyebb benyomást gyakorolja rájuk. A dolgoknak abban a rendjében, amelyet ők állítottak fel, Gutenberg találmánya hozzájárulhatott ugyan már meglévő tendenciák felerősítéséhez (például a humanista írás népszerűsítésével), de megjelenése nem tekinthető kulturális korszakhatárnak. Ehhez túl későn érkezett: az újkori Európa elsőszülött fiai már jóval korábban hozzáálltak, hogy a középkori színre leeresszék a függőnyt.

Burckhardt óta ez a vélemény annyira általánosan elfogadottá vált, hogy a másként gondolkodó tudósok nem voltak képesek megváltoztatni. Az egyetemi tanrendek és tankönyvek évről évre újra továbberosítik. Bár néhány régebbi történetfilozófus, mint például Condorcet, korszakalkotó eseménynek tekintette a könyvnyomtatást, és ennek megfelelően húzta meg a korszakhatárokat, a legtöbb mai korszakfelosztás olyan helyre teszi, ahol elsikkad, egy pontatlanul meghatározott átmeneti korszak közepe tájára. Inkább annak a feltételezett kornak a jellemzői kapnak figyelmet, amelybe a nyomtatást elhelyezték, nem pedig magának a nyomtatásnak a hatásai. Az átfogóbb jellegű munkákban Gutenberg találmányának tárgyalását gyakran a reneszánsz utánra halasztják. A kézírásról a nyomtatásra való átmenettel sehol nem foglalkoznak; az ősnymtatványok korának lezárulását ugyanúgy említés nélkül hagyják, mint ahogy nem tettek említést a kezdetéről sem, és a témát a reformáció „egyéb” vonatkozásai közé számúzik.

Amikor a találmányt — az előbbinél helyesebben — a XV. században helyezik el, akkor is rendszerint csak futólag és mintegy mellékesen említik, úgy kezelik, mint valamelyik reneszánszot erősítő fejlődési folyamatot szemléltető példát — ha nem a korai tőkés vállalkozásra hozzák fel példának, akkor a világi műveltség terjedésének szemléltetésére vagy a késő-középkori technikai fejlődés bizonyítására használják, vagy esetleg recepcióelméletekkel és a távol-keleti technikák nyugati importjával kapcsolatban említik. Jellemző példa erre, hogy Fernand Braudel, a kora-újkori Európa történetének egyik legkiválóbb élő szakértője, egészen alárendelt helyre, a tüzfegyverek és az óceáni hajózás közé rejti el a könyvnyomtatást. Többé már nem az első és legfontosabb aközül a három találmány közül, amelyek Bacon szerint megváltoztatták a világot. Ehelyett „egyformán szolgálta az európai gondolkodás haladó és visszahúzó áramlatait”, „felgyorsított olyan folyamatokat, amelyeket a kézíratos könyv indított el” és „felelősség terhelte a matematika lassú fejlődéséért...” Braudel szerint „végeredményben csakis az óceáni hajózás hozott gyökeres változást és tette asszimmetrikussá a világot”, ami alapvető tévedés — és ezt, remélem, olvasóim is tudják.

George Sarton azonban „a reneszánsz legnagyobb találmányá”-nak nevezte a mozgatható betűket, és a korszakkal foglalkozó egyik szimpóziumon röviden ugyan, de megkísérelte körvonalazni, ha nem is a teljesség igényével, hogy milyen következményekkel járt [*The Quest for Truth (Az igazság keresése)*]. Ugyanígy értékeli a nyomtatást Myron Gilmore is, aki elég hosszan ír erről a témáról „*Az újkori Európa keletkezése*” sorozatban megjelent kötetében. Ha arra gondolunk, hogyan dolgozták fel az ősnymtatványok kora utáni időszakokra szakosodott történészek a témát, úgy fogjuk érezni, hogy a Gilmore-hoz hasonló reneszánsz-kutatók jobban belelátanak a távolabbi jövőbe, mint ők a saját korszakukba.

„A nyugati civilizáció történetében a mozgatható betűkkel való nyomtatás feltalálása és fejlődése okozta a legradikálisabb átalakulást a szellemi élet viszonyaiban. Új látóhatárokat nyitott az oktatásban és a gondolatok közlésében. Hatásai előbb-utóbb érezhetővé váltak az emberi tevékenység minden területén”.

Bár utal a későbbi következményekre, Gilmore kötetének időbeli határai nem teszik lehetővé, hogy részletekbe bocsátkozzon. A sorozat következő kötetében,

ahol elvárhatnánk, hogy részletesebben bemutassák az olyan hatásokat, amelyek végül is „érezhetőek voltak az emberi tevékenység minden területén”, semmilyen határozott utalást nem találunk erre vonatkozólag. Sajnos, nagyon jellemző, hogy egy időben elhúzódoó átalakulás tárgyalását épp akkor szakítják félbe, a XVI. század elején, amikor már éppen megerősödőben van. Az ősnymtatványok kora utáni századokról írt tanulmányok a nyomtatással való foglalkozást különféle határterületekre és apró részterületekre hárítják át.

A társadalomtörténet hatalmas és némileg ködös birodalmának határterületén kicsiny, különálló parcellákat művelnek azoknak a monográfiáknak a szerzői, akik a könyvkereskedelemmel, a mecénatúrával és a cenzúrával, a szépirodalommal, az újságírással és az oktatással, a közvélemény és a propaganda elemzésével vagy a különböző vidékek nyomdászparánának belső felépítésével foglalkoznak. Ha nem találnánk bennük néhány szórványos utalást az olvasóközönség keletkezésére és a hivatásos írók megjelenésére a XVIII. században, illetve a sajtó és a közvélemény szerepére a XIX. században, azt szűrhetnénk le a jelenleg használatos hatalmas mennyiségű történelemkönyvből, hogy azok a változások, amelyek a könyvnyomtatás hatására következtek be a társadalmi és a szellemi életben, kimerültek az utolsó reformációkori vitáikkal. Az újkori Európa legtöbb történetírója a nyomtatásnak valószínűleg csak azt az egy következményét ismeri, hogy terjesztette a protestáns nézeteket. A reformáció és más szellemi irányzatok bemutatásakor a könyvnyomtatás hatásait általában alaposan megnyírbálják, és egyedül csak az eszmék „terjesztésé”-re korlátozzák. Hogy mikor a kézírásos hagyományt „nyomdába küldték”, ez vajon új problémákat vetett-e fel az egyházi embereknek, vagy hogy a könyvnyomtatás már a protestantizmus elterjedése előtt hozzájárult-e a keresztény világ egységének megbomlásához, azt még eddig nem vizsgálták. Mindenesetre amint pont kerül a reformációról szóló fejezetek végére, és a protestantizmus elterjedése vitathatatlan tény lesz, a nyomdászok és kiadók tevékenysége többé nemigen tűnik említésre méltónak a kutatók számára. A történetírás reflektorai későbbi, látszólag jelentősebb fejleményekre irányulnak.

A reformáció utáni időszakról foglalkozó történészeknél különösen feltűnő, mennyire nem veszik észre az új kommunikációs rendszer önmagát erősítő, állandóan növekvő hatását. A XVII. és a XVIII. század szellemi és politikai forradalmait nem a nyomtatás utáni, hanem az ipari forradalom előtti társadalom összefüggésébe helyezik. Amikor például a modern természettudományok kialakulását megelőző viszonyokat rekonstruálják, gyakran esik szó a közlekedés helyzetéről a XVII. századi Európában. Szólnak a postahálózat fejlődéséről, a csatornák építéséről és a szállítás területén bevezetett egyéb korszerűsítésekről. Az azonban már rendszerint kimarad a beszámolókból, hogy a kézzel másolt navigációs, szárazföldi és tengerészeti térképeket ezt megelőzően nyomtatott térképek váltották fel. Gyakran hangsúlyozzák a tudósok közötti kézzel frott levelezés növekvő jelentőségét; az egyszerre több érdeklődőnek szóló „nyílt levelek” megjelenéséről azonban nem vesznek tudomást [ebben az összefüggésben ezek a szakfolyóiratok ősei]. Sűrűn vizsgálják, milyen volt a tudósok földrajzi eloszlása; a természettudományos publikációs lehetőségek földrajzi eloszlásával azonban csak ritkán törődnek.

Ugyanez érvényes azokra a művekre, amelyek a felvilágosodás eszméi vagy a kora-újkori forradalmak hátterét kívánják felvázolni. Amikor ezeknek a forradalmaknak az okait kutatják, hosszasan tárgyalják a kereskedelmi útvonalak eltolódását és az árak változását, a földhasználat és a terméshozamok alakulását, a befolyásos társadalmi csoportok és osztályok fejlődését. Azokra a változásokra azonban, amelyek a térképek, táblázatok, törvénykönyvek, kézikönyvek, kalendáriumok, szerződések, plakátok és petíciók nagy példányszámú sokszorosítását tették lehetővé, csak a legkritkább esetben figyelnek fel, ha egyáltalán észreveszik őket. A középosztály felemelkedését és a polgárság növekvő szerepét mindig a pénzgazdaság megerősödésével hozzák kapcsolatba; viszont a művelt réteg megjelenését és az értelmiség szerepének növekedését ritkán hozzák összefüggésbe a nyomtatás mind nagyobb hatékonyságával. Míg sokat lehet hallani a kereskedelem forradalmának hatásairól, egy szó sincs a kommunikációs forradalomról.

A technikatörténet egyre terjedelmesedő szakirodalmához hasonlóan az „ipari forradalom” nagy múltra visszatekintő és gyors gyarapodása miatt egyre áttekinthetlenebbé váló irodalma is segítette elterelni a figyelmet arról a találmánytól, melyet Bacon hajdan oly nagyra értékelt. Az általános művekben például jobban hangsúlyozzák a textilgyártásban és a textiliák kereskedelmében bekövetkezett változásokat, mint azokat amelyek könyvsokszorosításban és -kereskedelemben mentek végbe. Persze, a két terület között van valami összefüggés. Nemcsak azért, mert a textilyomás előzménye volt a könyvnyomtatásnak, hanem mert a textiliák szerepet kaptak a rongypapír-gyártásban, és így hozzájárultak a nyomtatás bevezetésének megkönnyítéséhez. A könyvnyomtatás azonban mégiscsak közvetlenebbül hatott az információáramlásra, mint a textilyem vagy akár a papírmalom.

Egy szemlecikk szerint, mely az újabb szakirodalmat tekinti át, az információáramlás az intézményes újítás egyik fontos és elhanyagolt területe, amelyről a gazdaságtörténészek — saját munkásságuk kárára — nem vesznek tudomást, különösen ha a kereskedelmi terjeszkedéssel és gazdasági növekedésméletekkel foglalkoznak. A cikk azonban odáig már nem megy, hogy akár csak egyetlen olyan lehetséges változást is megnevezze, amely a nyomtatás hatására következett be a gazdasági információcserében. A terjeszkedő nyomdaipar és a tőkés vállalkozás fejlődése közötti kapcsolat (ha egyáltalán létezik ilyen kapcsolat) még felderítésre vár. A legtöbb gazdaságtörténeti áttekintés úgy lép át a késő-középkorból a kora-újkorba, hogy egyáltalán meg sem említi, hogyan hatott a nyomtatás feltalálása az iparra és a kereskedelemre általában, vagy a hirdetés módjaira, a biztosítási formákra, a tőzsdejelentésekre és a pénzrendszerekre különösképpen. Bármelyik olyan írásban, amelyik az utóbbi két év század történetét kísérel meg feldolgozni, túl sok — a mezőgazdaságban, az iparban és a közlekedésben bekövetkezett — változást kell figyelembe venni ahhoz, hogy a permanens kommunikációs forradalom későbbi szakaszaira (az új papírmalmok bevezetése, a vas és a gőz felhasználása a nyomdászatban), több jusson egy futó megjegyzésnél. Még a fejlődés legkorábbi szakaszait is beárnyékolja a három év századdal későbbi változások tömege; így ahelyett, hogy a nyomtatás hatását *sui*

generis tárgyalnak és önmagához mérten vizsgálják, csupán a későbbi tömegtermelési eljárások előfutárát látják benne. Az iránytű és a puskapor helyett most a XVI. századi bányászattal és hajóépítéssel társítják, és a későbbi nagyipari vállalkozások előfutárának szerepét osztják ki rá.

Az „isten művészet”, amely már csak egy a sok találmány között, vesztett fényéből. A kézírásról a nyomtatásra való átmenetet, ezt a forradalmi folyamatot, amelynek része volt abban, hogy a középkorból átléptünk az újkorba, háttérbe szorítják a későbbi változások, és a korszak-felosztások egy lezárt fejezetbe teszik. A történészeknek azonban kétségtelenül megvannak az eszközeik arra, hogy felnyissák a lezárt fejezeteket. Végül is ez a napi munkájukhoz tartozik. Ennek a bizonyos fejezetnek a tartalmát azonban különösen nehéz megfejteni. Mert amikor megmaradunk annak a rövid időszaknak a határain belül, amelybe a legtöbb monográfia és összefoglalás a könyvnyomtatást elhelyezi, és még ezen az időszakon belül is kifejezetten a keletkezése körülményeire próbáljuk összpontosítani figyelmünket, azt tapasztaljuk, hogy minél inkább belemegyünk a részletekbe, annál bizonytalanabbak leszünk, hogy mi is az, amit vizsgálni akarunk. Úgy tűnik, a Bacon szerint legfigyelemreméltóbb találmányok közül is a legfontosabból mára már nem maradt több — ahhoz a bizonyos cheshire-i macskához hasonlóan, amelyből nem maradt más, csak a vigyora [*míg maga eltűnt*]⁷ — mint ez a rejtélyes kifejezés, „mozgatható betűk.”

Nemcsak a szakirodalom-jegyzékek lettek hosszabbak és a szakterületek közötti határok elrettentőbbek, de a „találmányokról és felfedezésekről” szóló elemzések is annyira elvonttá és öncélúvá váltak, hogy már szinte meggátolják, hogy meg tudjuk ítélni a találmányok értékét és hatékonyságát. Ma már sokkal inkább tudatában vagyunk annak, mint Bacon és kortársai voltak, hogy a nagy találmányok nem egyszerre és tökéletesen kész állapotban jelentkeznek, mint ahogy Minerva pattant ki Jupiter homlokából. Ma már nem annyira egyedülálló eseményeknek, inkább összetett társadalmi folyamatoknak látjuk őket, melyek más, maguknál átfogóbb társadalmi változások végtermékei is.

Ha meg akarjuk érteni, miért kezdték használni a mozgatható betűket, nem elegendő többé csupán Gutenberg mainzi nyomdászműhelyébe elmenni — illetve azon vitatkozni hogy először nem Costerét kellene-e felkeresni Haarlemben, vagy esetleg Johannes Fust és Peter Schoeffer működését megvizsgálni. Ehelyett azt kell feltárni, hogyan terjedt el még a nyomtatás feltalálását megelőzően az írástudás a világi emberek körében, és hogyan erősödött meg a kézíratos könyvkereskedelem, megmagyarázni, hogyan keletkezett az a tőkefelhalmozás, amely az első üzemek beruházásaihoz volt szükséges, vagy meg kell próbálni megindokolni, miért terjedtek el a nyomdák olyan gyorsan a XV. század végi Nyugat-Európában, és a Távols-Keleten miért nem vezetett hasonló eredményhez a mozgatható betűk feltalálása. Továbbá manapság az első nyomdákat csupán több más hazai és külföldi újítás végtermékének tartják. A legkülönfélébb mesterségeket, iparágakat és foglalatosságokat érintő változásokat kell itt számba vennünk, kezdve a borászaton,

⁷ Lewis Carroll: Alice Csodaországban. A könyv számos abszurd tréfája közül az egyik.

a sajtérlelésen és a pecsétnyomó-metszésen, az olajfestésen és a kártyázáson keresztül, a fémmegmunkálásig és a textilgyártásig. Az ezeken a területeken jelentkező újításokat és azt a tényt, hogy a papírmalmokat már korábban felállították és korábban is nyomtak már fadúccokkal könyveket, olyan részletekbe menően vizsgálják, hogy a „könyvnyomatásról” mint új találmányról alkotott képünk darabokra hullik. „Részletes tanulmányt igényelne, hogy meghatározzuk, miben is állt voltaképpen Gutenberg találmánya.” Amennyiben mégis arra hajlunk, hogy a „kézisajtót” időrendi táblázatunkban az 1450-es éveknél helyezzük el, úgy marad ott mint jól használható absztrakció — mint olyan konkrét részletek összegzése, amelyek legnagyobb része más területekről származik.

Ha egy ilyen absztrakció „értékét és hatását” megpróbáljuk leírni, az nehézségeket okoz. Egyrészt úgy tűnik, hogy semmit sem változtatott meg, másfelől, hogy mindent átalakított. Majdnem minden történész egyetért abban, hogy a XV. század első és második fele közé nem húzható éles határvonal. Mindnyájan osztják a következő nézetet: A mozgatható betű használata, illetve a gépi úton történő könyvszorosításban való felhasználása nem a könyvkészítést forradalmasította. Az igazat megvallva a nyomtatott könyveket eleinte alig lehetett megkülönböztetni a kézzel írt kódexektől. De ugyanakkor rendszerint megjegyezik azt is, hogy Gutenberg „több mint háromszáz évvel megelőzve általános ipari alkalmazását, bevezette Európában a felcserélhető részek elvét, amely minden modern tömegtermelési eljárás alapja.” Valószínűleg mégis csak *kellene* egy éles határvonalat húzni, hogy elválasszuk a XV. század végét az előző korszakoktól. 1480-ra „az a tény, hogy milyen alapvetően más benyomást keletett a fémmunkás és a lúdtollal dolgozó másoló munkája, meghozta a patricametsző győzelmét a kódexmásoló fölött, és így a kódex-utánpótlásokat felváltotta a valódi könyv.” De végül még a csiszolt modern elmék is megint az antik mitológiához fordulnak segítségért: „A történészt újra meg újra meglepi, hogy ... Gutenberg módszerének különféle oldalhajításai, akárcsak Athéné Zeusz homlokából, készen és teljes fegyverzetben pattantak ki.”

Nehéz a könyvnyomatás kezdetével úgy foglalkozni, hogy ne torzítsuk el a képet azzal, hogy egyidejűleg két egymással összeegyeztethetetlen — egy evolúciós, fokozatos és egy revolúciós — változás-modellre támaszkodunk. Meggyőző érvek szólnak amellett, hogy Gutenberg találmányát egy szüntelenül fejlődő, előrehaladó folyamat részének tekintsük, és úgy ábrázoljuk (ahogy Febvre és Martin teszi), mint a változások nagyobb együttesének egy elemét. A mozgatható betű feltalálása és alkalmazása tehát korábbi fejlődési folyamatok (például az írástudás terjedése a világiak körében) egyik melléktermékének fogható fel, és olyan tényezőnek is, amely azután idővel maga is előkészítette a későbbi fejlődést (például az írástudás tömeges elterjedését). A nyomdászok és a másolók több évtizeden át egymás termékeit másolták, az ősnymotványok korában ugyanazokat a szövegeket sokszorosították ugyanarra a piacra. Az itáliai humanisták számára „nem volt éles határvonal a kéziratos és a mozgatható betűvel nyomtatott könyv között.” Az átmenet után még legalább ötven évig nincs semmiféle szembetűnő jele a kulturális átalakulásnak; Gutenberg után még egy teljes századnak kellett eltelnie, hogy egy új világ körvonalai kezdjenek kirajzolódni.

Mindezeket végiggondolva az látszik elfogadhatónak, ha egy fokozatos, evolúciós megközelítés mellett foglalunk állást. Ugyanakkor amellet is vannak kényszerítő erejű érvek, hogy a kézírásról a nyomtatásra való átmenetet különálló, átfogó változás-együttesnek tekintsük, és szembeállítsuk egymással, hogy milyen képességekre támaszkodtak és milyen funkciókat töltöttek be egyrészt a kéziratmásolók és cartolaiók [stacionáriusok], másrészt az őnyomdászok. Amint számos tanulmány is tanúsítja, történész fantáziát kell segítségül hívni, ha át akarjuk hidalni a kéziratmásolók és a nyomdászok kora közötti szakadékot. De ahhoz, hogy át tudjuk hidalni, el kell ismerni a szakadék létezését, ami viszont értelemszerűen a folytonosság hiányának elfogadását jelenti. Ekkor majd meggyőzően lehet bizonyítani azt is, hogy az őnyomtatványok kora fontos történelmi vízvonal, és a könyvnyomtatás megindulása a nyugati ember történetében egy új kulturális korszakot nyitott meg.

A mai szakirodalomban sokkal inkább idegenkednek a második (revolúciós) megközelítéstől, mint az elsőtől. Ahol csak lehetséges, a folytonosságban mutatkozó töréseket elkendőzik, a kétféle könyvszorosítási mód közötti lényeges különbségeket nem fejtik ki világosan, és az egyikről a másikra való átmenet következményei felett elsiklanak. Ugyanakkor a fokozatos, evolúciós fejlődési modellt hiányosan és következtetlenül alkalmazzák. Bizony tudnunk kell a sorok között olvasni, ha el akarjuk dönteni, melyik modellt is használta egy szerző (ha egyáltalán használta valamelyiket). A magyarázatok csak áttételesen és homályos formában jutnak el hozzánk. Azokban a ritka esetekben, amikor valóban a téma lényegét érintő kérdést tesznek fel, sem kapunk rájuk határozott választ.

A kézírástól a nyomtatásig vezető út egyszerre volt folytonos és törésktől sem mentes, és megkockáztatom, hogy minden nagy felfedezés, minden úgynevezett új irányzat magában rejtje ugyanezeket az ellentétes elemeket, a folytonosságát és a radikális változását. Ez a kettősség kíséri a humanizmust, a reneszánszt, a nacionalizmust, a kapitalizmust, a reformációt, és a maghasadást. E. F. Jacob joggal nevezi a XV. századot „a régi és az új figyelemreméltó keverékének.”

Ez a jellemzés a XV. századi könyvre is ráillik. Néhány régi eleme változatlanul maradt, mások átalakultak, új eljárásokat fejlesztettek ki, és megváltoztak azok a célok is, amire a könyveket használták.

Úgy tűnik, hogy több vonatkozásban is az egyszerre folytonos és törött vonal paradox modellje fejezi ki a legjobban azt a furcsa benyomást, amit az kelt bennünk, hogy régi fajta termékek tömegméretekben való gyártására dolgoztak ki modern eljárást. Érdemes lenne azon is elgondolkodni, miért olyan nehéz azokat a kezdeti változásokat, amelyeket a nyomtatás idézett elő, úgy tárgyalni, hogy egyúttal meg tudjuk őrizni az események „lineáris” egymásutánosságának hagyományos rendjét. Másrészt az átmenet speciális problémáit inkább elhomályosítja, minthogy megvilágítaná, ha más, elég vegyesen összeválogatott fejlődési folyamatokkal, mint például a humanizmus, a kapitalizmus vagy a maghasadás vizsgáljuk együtt. Az is elég kiábrándító, hogy azt közlik velünk, hogy minden mozgalom tartalmazza a folytonosság és a radikális változás elemeit, és hogy egy adott század a régi és az új keveréke. A konkrét történelmi problémák megoldásában nem sok segítséget nyújt

az örök igazságok emlegetése. Végző soron az idézet egyszerűen csak egy szűkebb kérdéskör felé tereli a figyelmünket a probléma általánosabb vonatkozásairól. A szerző már nem az átlagolvasóhoz szól, a bibliofilek kerülnek előtérbe; az idézetet követő részekben sokkal inkább a nyomtatásnak a XV. századi könyvre gyakorolt hatását vizsgálja, mint azt, hogy milyen hatással volt az európai társadalomra. De még akkor is, mikor csak ezzel a szűk témával foglalkozik, és a témában való különös jártassága is segíti, a szerző felfogása akkor is elég kétértelmű marad ahhoz, hogy nyitva maradjon a kérdés: mennyire hirtelenek vagy fokozatosak, mennyire jelentősek vagy jelentéktelenek voltak a könyvnyomtatás nyomában keletkezett változások.

Hasonló kétértelműség és bizonytalanság nyomja rá a bélyegét Febvre és Martin igényesebb és átfogóbb történeti összefoglalására is. Már a mű címe, *L'Apparition du Livre* [*A könyv megjelenése*] is felhívja a figyelmünket arra, hogy a szerzőknek nem sikerült megbirkózniuk alapkérdésekkel. Bár a könyv tárgya „l'apparition du livre imprimé” [*a nyomtatott könyv megjelenése*], (amint Marcel Thomas már az első oldalon közli velünk), a nyomtatásra való utalás kimaradt a címből. Valójában mikor is született meg a könyv? — a tájékozatlan olvasót sötétben hagyják. A témában jártasabb kutató önkéntelenül is felteszi a kérdést, hogy a könyv helyett vajon miért nem inkább a könyvnyomtatást jelölték meg egyértelműen vizsgálatuk tárgyának. A szerzők kétértelmű megközelítése miatt így elsikkad az a téma, hogy itt az emberi kultúra egyik legfontosabb átalakulásáról van szó. Lucien Febvre előszavában hangsúlyozza, hogy a változásoknak egy nagyobb együttese a téma, s Gutenberg találmányát ezen belül kell szemlélni; a kézírásról a nyomtatásra való átmenetet pedig úgy mutatja be, mint a későbbi és lényegesebb átalakulások pusztá előjátékát. Az első fejezet a papírnak a nyomtatást megelőző megjelenését tárgyalja, és felvázol egy evolúciós sémát. Ebben a fejezetben szó esik a kézíratos könyvtermés és egy kozmopolita világi olvasóközönség fokozatos gyarapodásáról. A folytatás az előbbieken bemutatott sémát követi: a szerzők a kódexek és az ősnymtatványok közötti különbségeket egybemossák, és hangsúlyozzák, hogy a következő három év században nem történtek lényeges változások a könyvelőállítás technikájában. Azt is megtudhatjuk, hogy az új nyomdák azzal, hogy elavult kézíratos műveket sokszorosítottak, csak a másolóknál jóval hatékonyabban, „semmit nem tettek azért, hogy meggyorsítsák az új elméletek és ismeretek elfogadtatását”, sőt ellenkezőleg hozzájárultak a kultúrában uralkodó tehetetlenségi állapot tartósításához. De itt-ott elejtett mondatokból mégis az derül ki, hogy a nyomdaipart „nagyon hamar modernizálják”, hogy a „középkorias” műhelyeket „modern üzemekké” alakítják át már az 1480-as években, hogy az ősnymtatványok korában a roppantul megnövekedett könyvtermés „alapjaiban rázza meg” a művelt Európát, hogy a XVI. századi nyomdászoknak az az igyekezete, hogy áruiknak minél több vásárlót szerzenek, már a tömegkultúra felé tett lépés, s hogy már a XVI. század közepén létrejött a lutheránus vidékeken egy mindenkire szóló és mindenki számára hozzáférhető „tömeg-irodalom”.

Érdekes, hogy mennyire nem csengenek egybe ezek a rendkívül gyors modernizációra és az európai műveltség „felfogatás”-ára tett célzások a mű

alapkoncepciójával. Febvre és Martin láthatólag a mélyen gyökerező történetírói konvenciókhoz ragaszkodnak, amikor a revolúcióra és a folyamatosság megszakadására utaló elemek fontosságát tudatosan kisebbítik, és a fokozatosság és folytonosság motívumát hangsúlyozzák. „Itt is, mint általában — írja Carl Stevenson egy helyen a nyomtatásról — a történész arra az eredményre jut, hogy amit ő korszakalkotó eseménynek tart, az nem hirtelen támadt újítás, hanem egy fokozatos változás lassú folyamata”. Denis Hay talán az egész történettársadalom nevében szól, amikor a jelenség kivételes voltára hívja fel a figyelmet, mégis őv a következmények túldramatizálásától.

„Néhány találmány ... szélesebb körben való elterjedésére év századokat kellett várni, és még több találmány elfogadtatásához kellett legalább néhány emberöltő. A nyomtatás kivétel volt. Elképesztő gyorsasággal terjedt el Mainz-ból, és az 1490-es években már minden nagyobb államnak volt legalább egy fontos kiadói központja, sőt néhánynak még több is. Az átalakulás gyorsaságát lehetetlen eltúlozni, következményeit azonban annál könnyebb ...”

Mivel a tájékozatlan laikus hajlamos arra, hogy elfeledkezzen a kéziratos könyvtermés fejlődéséről, és hogy a könyvnyomtatás előtti művelt réteg nagyságát lebecsülje, később viszont növekedésének ütemét túlértékeli, talán nem árt, ha óvatosságra intünk. De bár lehet, hogy Hay néhány olvasóját valóban szükséges figyelmeztetni, legtöbb tudós kollégájának nincs erre szüksége. Ők sokkal hajlamosabbak a nyomtatás nyomában bekövetkezett változásokat lebecsülni, mint túlértékeln.

A kezdeti változás jelentőségének eltúlzásából adódó veszélyekre mindenesetre már elégszer rámutatott a jelenlegi szakirodalom. Ma már több aggodalomra adhatna okot az ellenkező veszély: egy evolúciós modell ráerőltetése egy revolúciós helyzetre. Kifejezetten ennek a problémának a szemléltetésére hadd hivatkozzam egy 1975-ben egy könyvtáros folyóiratban megjelent cikkre. Szerzőjének az a célja, hogy egy evolúciós elméletet bizonyítson, és megcáfolja néhány nézetemet, amelyeket e könyv első, vázlatos változatában adtam elő. Először is óva int attól a kísértéstől, hogy visszavetítsük „a XV. századra és a reneszánszra azt a befolyást, amellyel a nyomtatás a reformáció idejében már nyilvánvalóan rendelkezett.” Ezután megvizsgálja egy kódexmásolóból lett brugge-i nyomdász tevékenységét, aki — úgy tűnik — a nyomdáját, akárcsak korábban a tollát, azoknak a könyveknek az elkészítésére használta, amelyeket nemes burgundiai pártfogói kívántak tőle.

„Mansion nyomtatott kiadásainak példányszáma egyetlen esetben sem volt magasabb, mint ugyanannak a műnek a kéziratos változatáé. Amint azt a brugge-i eset is példázza, a nyomtatás nem nyújtott biztosítékot nagyobb vásárlóközönségre. Mansionnak és utódainak legnagyobb példányszámai épp hogy csak elérték azt az átlagos színvonalat, amennyi példányban akkoriban a kéziratos könyveket általában terjesztettek. Mansion szokásos példányszáma nyomtatott könyvek esetében négy vagy öt volt, ami a kódexekről készült másolatokhoz képest meglehetősen alacsony szám, hiszen ezek a huszat is elérték vagy meghaladták”.

Miután a szerző kedvére bebizonyította, hogy a nyomdász Colard Mansion teljesítménye mennyiség és minőség tekintetében nem különbözött lényegesen a

kéziratmásoló Colard Mansionétól, láthatóan úgy érzi, hogy az evolúciós tézis ezzel bizonyítást nyert. De csupán azért, mert egy nemesi pártfogóknak dolgozó brugge-i nyomdász nem használta ki az új találmányban rejlő sokszorosító képességet, nem ok arra, hogy feltételezzük, a nyomdában rejlő lehetőségeket máshol sem használták ki Európában. Tekintsünk most el attól, hogy vajon helytálló-e összevetni a kéziratos „kiadásokat” a nyomtatottakkal, vagy beszélhetünk-e „szokásos” példányszámról és „átlagos” terjesztési színvonalról, és fogadjuk el a közölt becsléseket úgy, ahogy vannak. Négy vagy öt példány valóban „alacsony szám”, s nem csupán a kéziratokról készített másolatokéhoz képest, hanem — ami meglepőbb — azokhoz a becsült számokhoz képest is, amlyeket a reformáció előtti könyvnyomtatás példányszámaira megadnak. „A Brugge-ben érvényes viszonyok között” a nyomtatás talán „nem nyújtott biztosítékot nagyobb vásárlóközönségre”; Brugge azonban nem volt a könyvnyomtatásnak olyan fontos központja, mint sok más város ebben a korban. Akárcsak Colard Mansion, Brugge neve is főleg a William Caxtonnal való kapcsolat miatt bukkan fel a nyomtatás történetében. Brugge korábban a luxus kivitelű kéziratos könyvek előállításának egyik központja volt. Éppen az az érdekes, hogy a könyvnyomtatás feltalálása után viszonylag jelentéktelenné vált mint európai könyvsokszorosító központ. A nyomdák Európa-szerte való elterjedése nem hagyta változatlanul a könyvszakma addigra kialakult rendszerét. Már 1500 előtt megjelentek az új termelő- és kereskedelmi központok.

Ezek ismeretében elhamarkodottnak látszik az a következtetés, hogy a nyomtatás gyakorlatilag érintetlenül hagyta az európai könyvtermelést.

A XVI. század elejére a nyomdailag sokszorosított és terjesztett nagy példányszámú kiadványok már nyilvánvalóan meghaladták a szkriptoriumok könyvmásoló kapacitását. A könyvnyomtatás azzal, hogy radikálisan megnövelte a könyvek számát és csökkentette árukat, nagy társadalmi, gazdasági és szellemi hatást gyakorolt az európai civilizációra a reformáció korában. A nyomtatás jelentőségét megnövelő tényezők közül azonban még egy sem létezett az 1500-as években, Colard Mansion korában, amikor a nyomtatás még csak a szkriptorium kiegészítője és nem vetélytársa volt.

Egy nemrégiben megjelent tanulmány szerint Mansiont csődbe vitték pazarul illusztrált nyomtatott Ovidius kiadásának költségei, s így 1484-ben hitelezői elől el kellett szöknie Brugge-ből, és „többé nem hallott róla senki.” A szerző itt arra céloz, hogy Mansion képtelen volt üzleti tevékenységét a nyomtatás által támasztott új követelményekhez igazítani, és hogy a luxus kivitelű, kis példányszámú kiadványokhoz való vonzódása nehezen volt összeegyeztethető egy korai nyomda sikeres üzemeltetésével. Még ez az egyetlen példaképpen felhozott, nem jellemző esetet sem bizonyítja tehát, hogy a nyomtatás a kézirattal való kiegészítője és nem vetélytársa volt. Mansion pályafutása, bármennyire nem tipikus, mégis jól példázza, hogy Gutenberg találmánya önmagában nem elég ahhoz, hogy okát adja a XV. századi kommunikációs forradalomnak. Szokatlanul kis könyvtermése rávilágít arra, hogy még számtalan tényezőt kell figyelembe vennünk, amelyek ösztönözték vagy gátolták az új nyomdák terjedését és teljes kihasználását. De az a merész kijelentés, hogy „a nyomtatás fontosságát megnövelő tényezők közül ... még egy sem létezett

... Colard Mansion korában”, tagadja a nyilvánvaló tényeket. Felnagyítani Mansion sokadrangú esetét, s eközben tudomást sem venni egykori kollégájának, William Caxtonnak fényes pályafutásáról, a történeti tények tudatos eltorzítását jelenti.

Ez a példa talán érzékelteti, hogy nem feltétlenül bölcs, sőt néha egyenesen felelőtlen dolog a fokozatos, evolúciós változáshoz ragaszkodni, amikor a kézírásról a nyomtatásra való átmenettel foglalkozunk. Csak kevés szerző utasítja el ilyen kereken a revolúciós modellt, mint az előbb idézett cikké. Alkalmazásától azonban mindenki vonakodik. Mikor ezzel a témával foglalkoznak, a kutatók inkább ott szokták elkövetni a hibát, hogy lebecsülik a változást, és nem fordítva. Ahogy a korábbi megjegyzések sejtetik, a szerzők itt is leggyakrabban a probléma megkerülésének taktikájához folyamodnak; és inkább nem foglalkoznak a témával, hogy ne kockáztassanak semmit.

De nem biztos megoldás az sem, ha nem kockáztatunk, ennek is megvan a maga kockázata, mert felhívás a hozzá nem értők számára, hogy vegyék birtokba a terepet. Ahol a történészek hajlamosak az óvatoskodásra, ott mások túlságosan is bátrak lesznek. Az, hogy az aggályos tudósok megkerülik a kérdést, lehetővé teszi, hogy jobb híján óvatlanabb kezekbe kerüljön a téma. A XV. századi „média-forradalom” azok számára is érdekes, akik a különféle avantgárd tudományágakat (kommunikáció-elméletet, média-elemzést és hasonlókat) művelik, és akik a mai jelenségeket vizsgálják anélkül, hogy a múltnak túl sok figyelmet szentelnének. Az ilyen nem-történész véleményalkotók azonban majdnem biztosan tévútra jutnak, ha vezető nélkül kísérlelnek meg keresztülhatolni öt év századnyi, időben egyenlőtlenül eloszló változáson. Nem meglepő, hogy világos útmutatás híján elvesztik a türelmüket, és úgy döntenek, hogy saját elgondolásaik szerint rövidítik meg az utat.

Marshall McLuhan műve, *A Gutenberg-galaxis* e tekintetben jó példa. A szerző azzal az egyszerű (bár nem valami elegáns) fogással oldotta meg nehézségeit, hogy lemondott a kronológiai sorrend és a történelmi összefüggések figyelembe vételéről. Az arányok és a távlatok megőrzése egyáltalán nem érdekli; minden efféle elavult dolgot türelmetlenül félresöpör. Azokat a fejlődési folyamatokat, amelyek az öt év század alatt különböző vidékeken, különböző társadalmi rétegeket érintve, különböző időben bontakoztak ki, találmra összekeveri és egyetlen eseményként bánik velük, — talán legtalálóbban „happening”-nek nevezhetnénk az eredményt.

Néhány kritikus és maga a szerző állítása szerint is az adatok összekeverése és az időrendiség mellőzése szándékos. A *Times Literary Supplement*ből [*A Times Irodalmi melléklete.*] megtudhatjuk, hogy *A Gutenberg-galaxis* „ellenkönyv”. A szerző arra szánta el magát, hogy aláaknázza „a történelmi-filozófiai okfejtés hagyományos módjait”, és hogy meggyőzze olvasóit arról, „hogy a könyveknek — amelyek csak mozgatható betűkkel sokszorosított fonetikai egységek lineáris egymásutánjai — nem lehet többé hinni.” Nem valószínű, hogy a *Times Irodalmi Mellékletének* (vagy akár *A Gutenberg-galaxis*) olvasóit meg kellene erről győzni. Kevesen vannak köztük, akik csak *per se* bíznak a könyvekben, csak azért, mert könyvek; többségüket arra nevelték, hogy óvatosan közeledjenek minden kiadványhoz, és hajlamosak arra, hogy ne higgyenek az olyan érvelésnek (bármilyen formában is van tálalva), amely nem elég megalapozott. McLuhan „nem lineáris”

tálalása mindenesetre nem ébreszt bizalmat okfejtése iránt. Az olvasó bizalmatlanságát csak tovább növeli az a mód, ahogyan témakezelését igazolja. A régi mozaikok és az új közlési eszközök mellett a modern fizika „mezőelméletét” is segítségül hívja. Azt hiszem, az okot inkább irodalmi és filozófiai — s nem az elektromágnesesség elméletében való — képzettségében, James Joyce — és nem Einstein — alapos ismeretében kell keresnünk. Ha valaki ma túlságosan belemélyed a modern irodalomkritikába, az, más avantgárd irányzatokkal együtt, a kronológikus elbeszélési mód ellen hangolja. Az evilági időrend figyelembevételre iránti közömbösségnek tiszteletreméltó vallási előzményei is vannak. A katolikus teológia minden bizonnyal jobban hatott azokra a legutóbbi kísérletekre, amelyek a tömegközlési eszközök megértését tűzték ki célul, mint a XX. századi fizika. Elég paradox módon *A Gutenberg-galaxis* korunk legtekintélyesebb történésziskolájának is köszönhet valamit. Abban, ahogy McLuhan a dolgokat értelmezi, része van nemcsak annak az általános bírálatnak, amelyet az *Annales* történésziskola a hagyományos elbeszélő történelemmel kapcsolatban hangoztat, hanem Lucien Febvre sajátos tézisének is arról, hogy a „fül korát” felváltja a „szem kora”. Amikor az *Annales* iskola tagjai elvetik a hagyományos elbeszélő formát, vagy amikor Febvre elmúlt generációk pszichológiai tapasztalatát igyekszik rekonstruálni, azért teszik, hogy gazdagítsák és elmélyítsék a történelem megértését. Bármilyen is McLuhan célja, az biztos, hogy nem ez.

Ha a szerző célja valóban az volt, hogy felforgassa a történelmi okfejtés hagyományos módjait, nem megfelelő témát választott. Majdnem minden más téma jobb célpontot kínált volna, mint a kézírásról a nyomtatásra való átmenet. A történettudomány még nem nyújt elég támpontot az átmenet feldolgozásához. Ezért inkább gyarapítani kellene az érveit, nem aláaknázni. Nem egészen helytálló tehát azt mondani, hogy McLuhan kiszakította az adatokat az összefüggésükből, hiszen a megfelelő háttér még hiányzik. Úgy vélem, s erre már korábban is utaltam, hogy a szerző megkerülte azt a nehéz feladatot, hogy a rendelkezésére álló anyagot szervesen összefüggő egészszé rendezze. Az a többször is megismételt állítása, hogy a logikus egység és összefüggés (koherencia) idejétmúlt, nem meggyőző. *A Gutenberg-galaxis* mégis hasznos feladatot tölt be, mivel sok olyan fontos kérdésre hívja fel a figyelmet, amelyek történelmi kutatást igényelnének, de eddig még nem foglalkozott velük senki.

Talán már előre elveszi a történészek kedvét, hogy annyiszor figyelmeztetik őket a feladat nagyságára.

„A Mainz nevével összeforrott találmány által útjára indított permanens forradalom önmagát erősítő hatása, amely érezhető az emberi gondolkodás és tevékenység minden szférájában, túlságosan nagy ahhoz, hogy valaha is teljes egészében leírható legyen. Következésképpen a vallásban, a politikában és az iparban jóval jelentősebbek annál, hogy napjaink történészei és bibliográfusai vagy bármely ma elképzelhető tudós társaság képes lenne teljes értékelést adni róluk.” Az a kilátás, hogy egy olyan témával kellene megbirkózni, amely jóval terjedelmesebb, mint hogy bármely jelenlegi vagy jövőbeli tudós gyülekezet képes lenne feldolgozni, könnyen elcsüggeszti a legvakmerőbb vállalkozó szellemet is. Ha a téma olyan

óriási, hogy egyetlen tudós már nem képes vele foglalkozni, akkor ugyanezen az alapon egyetlen tudós sem kerülheti el a vele való találkozást. Mivel majdnem mindenre kiterjed, a „folyamatos forradalom” magát erősítő hatása törvényszerűen — így vagy úgy — kapcsolatba került a kutatás minden területével, még az egészen speciális szakterületekkel is. Így az egyes területek szakértőinek, ha lelkiismeretesen dolgoznak és ha igényesek munkájukra, előbb vagy utóbb meg kell oldaniuk ezt a kérdést. Egy jelentős átalakulás következményeivel — akár elismerjük jelentőségét, akár nem — számolnunk kell. Valamilyen formában bekerülnek számításainkba, és csak akkor tudunk velük sikeresen megbirkózni, ha nem észrevétlenül csúsznak be. A figyelmeztetésekből már épp elég volt. A történészeknek nincs már szükségük arra, hogy újra felhívják a figyelmüket, milyen nehézségek adódnak Bacon tanácsának követéséből. Annak fontosságát viszont, hogy ezeken a nehézségeken meg kell próbálni úrrá lenni, nem lehet eléggé hangsúlyozni. Lehet, hogy a feladatot sohasem lehet teljesen befejezni, de végre el kellene már kezdeni.